હરિઃૐ

પૂ.શ્રીમોટા વિરચિત

જીવન-ગીતા

સંપાદક :
રજનીભાઈ
(ટ્રસ્ટી, હરિઃૐ આશ્રમ, સુરત)

પ્રકાશક :
હરિઃૐ આશ્રમ પ્રકાશન, સુરત

પ્રકાશક :
ટ્રસ્ટી મંડળ,
હરિઃૐ આશ્રમ, જહાંગીપુરા, રાંદેર,
સુરત-૩૯૫૦૦૫.
ફોન : (૦૨૬૧) ૨૭૬૫૫૬૪, ૨૭૭૧૦૪૬

© હરિઃૐ આશ્રમ, સુરત, નડિયાદ.

પ્રાપ્તિસ્થાન :
(૧) હરિઃૐ આશ્રમ, જહાંગીપુરા,
સુરત-૩૯૫૦૦૫.
(૨) હરિઃૐ આશ્રમ, પો. બો. નં. ૭૪,
નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧.

પ્રત : ૨૦૦૦, પ્રથમ આવૃત્તિ
ગુરુપૂર્ણિમા, તા. ૨૯-૭-૨૦૦૭

કિંમત : રૂા. ૧૦/-

॥ હરિઃૐ ॥

✻ સમર્પણાંજલિ ✻

સૂર્ય ભગવાન આખી દુનિયાને પ્રકાશ આપે છે, પણ ઘરદીવડો અંધારી રાત્રે પણ ઘરને પ્રકાશિત કરે છે, આવા જ ઘરદીવડા જેવું શ્રીભીખુકાકાનું જીવન હતું. દક્ષિણ ભારતની તેમની તીર્થયાત્રા પૂ. શ્રીમોટા સાથેની મુલાકાતનું નિમિત્ત બની અને એ નિમિત્તે શ્રીતાપીમૈયાના પાવન તટે આ સુરત હરિઃૐ આશ્રમની સ્થાપના તેમના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી પદે થઈ. પૂ. શ્રીમોટા પ્રત્યેની અનન્ય પ્રેમભક્તિના કારણે ઘરબાર, ધંધો-ધાપો છોડીને, પત્ની વિદ્યાગૌરીબહેન સહિત કુરુક્ષેત્રના સ્મશાનમાં આવીને, ડેરા-તંબુ નાંખીને આશ્રમના પાયાના પથ્થર બની, અંતિમ શ્વાસ

સુધી સેવા કરી આ દંપતી આશ્રમમાં જ રાખ થયાં. આ દંપતીનું જીવન રાષ્ટ્રપ્રેમ, સાદાઈ, નમ્રતા, નિર્ભયતા, ઉદારતા, સ્પષ્ટવક્તતા, વિનય, વિવેક જેવાં ઉચ્ચ ગુણોથી ભરપૂર હતું.

આવા નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવી દંપતી સ્વ. ભીખુકાકા અને સ્વ. વિદ્યાગૌરીબહેનનાં ચરણે ‘જીવનગીતા’ની આ આવૃત્તિ સમર્પણ કરતાં ટ્રસ્ટી-મંડળ ઘણી ધન્યતા અનુભવે છે.

તા. ૨૯-૭-૨૦૦૭ લિ. ટ્રસ્ટી-મંડળ
ગુરુપૂર્ણિમા, સુરત હરિઃૐ આશ્રમ, સુરત

હરિઃૐ

❋ નિવેદન ❋

પૂ. શ્રીમોટાએ સને ૧૯૩૨માં વિસાપુર જેલમાં આ ગીતાજી લખેલાં હતાં. સરળ, સાદી, ગુજરાતી ભાષામાં એક વખત વાંચતાં જ સમજી જવાય એવી રીતે તે લખવાની નેમ હતી. ને તે પણ તેવી તેમની કને વિદ્યાર્થીઓની માંગણી થઈ હતી. તેથી તેઓ મૂળ ગીતાજીનો દરેક અધ્યાય બે-એક વાર વાંચી જતા ને મૂળ હાર્દ જળવાય તે રીતે પ્રત્યેક અધ્યાયવાર લખેલું. એ પછીની આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશનના સમયે જેટલું વિશેષ જરૂરી લાગ્યું તેટલું ઉમેરતા ગયા.

પૂ. શ્રીમોટા રચિત ‘જીવનગીતા’નો પાઠ લોકો ઘરે-ઘરે રોજે-રોજ કરે ને વિદ્વદ્‌ભોગ્યને બદલે લોકભોગ્ય બને ઉપરાંત કિંમતમાં પણ સૌને

પરવડે તેવી સસ્તી આવૃત્તિનું આ પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે.

તેથી ગીતાપ્રેમી સ્વજનોને અને વિદ્યાર્થીઓને વિનંતી છે કે પૂ. શ્રીમોટાની આ ‘જીવનગીતા’ પોતે ખરીદીને વાંચે, અન્ય સૌને વંચાવે અને દરેક ગુજરાતી કુટુંબમાં ઘેર-ઘેર પહોંચાડવા સાથ-સહકાર આપે.

આ પ્રકાશનનું સંપૂર્ણ મુદ્રણકાર્ય શ્રી શ્રેયસભાઈ પંડ્યા, સાહિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદે પૂ. શ્રીમોટા પ્રત્યેના અત્યંત પ્રેમભક્તિભાવથી સદ્‌ભાવપૂર્વક કરી આપ્યું છે. તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ અને પૂ. શ્રીમોટાની કૃપા તેમના પર સદા વરસતી રહે એવી શુભકામના કરીએ છીએ.

લિ. ટ્રસ્ટી-મંડળ
હરિઃૐ આશ્રમ, સુરત

• પામે તે આત્મ-પ્રેરણા •

પિપાસા જ્ઞાનની પૂર્ણ જાગતાં જાગતાં હ્રદે;
ઊર્ધ્વ મનાદિના દેશ પંથે ઊગે અનુભવે. ૧

મનાદિ કરણો કેરી વૃત્તિ નિમ્ન પ્રકારની;
ઊર્ધ્વ જીવન-જિજ્ઞાસા ત્યજાવવા મથાવતી. ૨

સંગ્રામ સાંપડે એવો સાધક-જીવને તદા;
ખેલતાં ખેલતાં વાધે ગુણ ને શક્તિ, ભાવના. ૩

ગુણ-ધર્મ કરણો કેરા પ્રાકૃતિક બધાય જે-
ચારે બાજુથી સંપૂર્ણ છોડાયે તે પ્રપત્તિ છે. ૪

પ્રપત્તિ-ભાવ સંપૂર્ણ કેળવાઈ જતાં પંથે;
પૂરો પ્રભુ-ભરોસે તે એવો ત્યારે રહી શકે. ૫

પ્રપત્તિ પામતાં પંથે સંગ્રામ કેટકેટલા-
પડે છે ખેલવા કેવા જાણે મહારથી તદા. ૬

ઉત્સાહ, ખંત, ઉદ્યોગ લીધેલા કર્મને વિષે-
ઉમંગે કેળવી કર્મે મથે તે હાર્દ મેળવે. ૭

નિશ્ચય, બળ, ઉદ્યોગ, ખંત, ઉત્સાહ, ધારણા-
કેળવી કેળવી ગુણો પામે તે આત્મ-પ્રેરણા. ૮

સમર્પણ, બલિદાન, ત્યાગ, યજ્ઞપરંપરા-
પામે તે પ્રકટાવીને જીવને શી ઋતંભરા! ૯

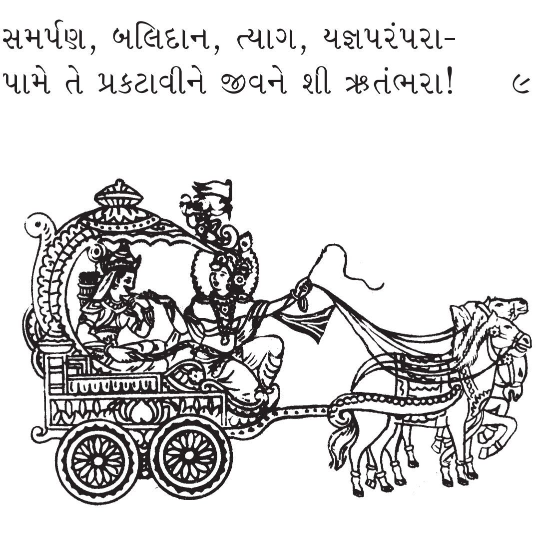

• સંગ્રામનો હેતુ •

જ્ઞાનના ઉદ્દેશને માટે કોઈક એકાંત, શાંત, દિલને ભરી દે ને મુગ્ધ કરી દે એવા સૌંદર્યવાળું સ્થળ હોવું ઘટેઃ પરંતુ અહીં તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના સખા અર્જુનને જ્ઞાનનો ઉપદેશ સંગ્રામના ક્ષેત્ર ઉપર આપે છે; એનું રહસ્ય નીચેના શ્લોકોથી વધારે વિશદ અને સ્પષ્ટ થાય છે.

(અનુષ્ટુપ)

'ઉદ્‌ભવી શેં શકે જ્ઞાન સંગ્રામ-ક્ષેત્ર ઉપરે?'
પ્રશ્ન એવો ઊઠે સૌને, રહસ્ય એનું શું હશે? ૧

કૃષ્ણે અર્જુનને દીધું ગીતાનું જ્ઞાન જે સ્થળે-
સૈન્ય સાથે જ બંનેનાં કૌરવો પાંડવો મળે. ૨

વેદવ્યાસ મહા જ્ઞાની શક્તિ કેરા શિરોમણિ;
યદ્વાતદ્વા કશું તેમાં ક્યાંયે ના હોય ત્યાં કદી. ૩

છૂપું રહસ્ય હૈયાથી ખોળવા દિલ પ્રોઈને;
જે રીતે જાણ્યું તે આજે ઈશેચ્છાથી અહીં કથું. ૪

સંગ્રામનું ખરું ભાન ઉગ્ર ઉત્કટ થાય જ્યાં;
સંગ્રામ જીતવા ત્યારે ગુણ ને શક્તિ જન્મતાં. ૫

સંગ્રામ-ભાનથી જાગે તૈયારીની સભાનતા;
જે જે કૈં જોઈતું હોય એકઠું કરીએ તદા. ૬

સાવધાન રહી પૂરા ચારે બાજુથી ચેતતા;
જાગૃત શા બધી રીતે તે પળે થઈએ સદા! ૭

સંગ્રામ જીતવા કાજે સૌ જરૂરનું યોગ્ય જે;
પહોંચાડવા કટિબદ્ધ થઈએ યુદ્ધના સ્થળે. ૮

ક્યાંય નિર્બળતા પેસી જાય ના કોઈ બાજુએ;
સદા તત્પર ને શૂરા પૂરેપૂરા તત્ક્ષણે. ૯

સર્વ પ્રકારની શક્તિ ચારે બાજુથી એકઠી-
પડે કરવી એકાગ્ર કેંદ્રિત યુદ્ધના સ્થળે. ૧૦

યુદ્ધ આવી પડે જ્યારે બુદ્ધિ તેજસ્વી થાય શી!
યુદ્ધના કર્મની પૂરી સૌ હૈયાસૂઝ જાગતી. ૧૧

બધી ઇંદ્રિય સંગ્રામે એકાગ્ર થૈ ખડે પગે-
કેન્દ્રિત શક્તિવાળી રે' આપમેળે જ તત્પરે. ૧૨

સંગ્રામ તણું વિજ્ઞાન જાણવું પડતું ખરે;
આત્મવિશ્વાસ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાદિ હોવું જોઈએ. ૧૩

ચાલ સંગ્રામની જુદી જુદી અટપટી રહે;
બુદ્ધિ કુશાગ્ર થાતી ને યુદ્ધે વાપરતાં વધે. ૧૪

સંગ્રામ સંકળાયેલો સાથે શો કેટકેટલાં!
એ સર્વનોય વિચાર રહે શો કરવો ત્યહાં! ૧૫

સંગ્રામ જીતવા કાજે એકલી બુદ્ધિ યોગ્ય ના;
આંતર-શક્તિ તે કાજે ઘટે લાવવી કર્મમાં. ૧૬

સંગ્રામ ખેલવા કેરું જ્યારે ભાન ઊગે ખરું;
ત્યારે જીતી જવા કાજે એકાગ્ર બળ શું થતું! ૧૭

પ્રત્યેક ભૂમિકાએ છે સંગ્રામ શો જુદો જુદો!
તે સંગ્રામ વિના જીત્યા ના સર્વોપરી થૈ શકો. ૧૮

પ્રત્યેક ભૂમિકા કેરું સત્ય સંગ્રામનું જુદું;
તે સર્વ સત્યને ત્યારે પાળવાનું રહે પૂરું. ૧૯

સંગ્રામની ભૂમિકાઓ એક એકથી ઉપરે;
એકનું સત્ય બીજીથી કેવું અવનવું તરે! ૨૦

પ્રત્યેક ભૂમિકા કેરા સંગ્રામ જીતવા પડે;
એવા સંગ્રામ શા શા છે અનેક ઊર્ધ્વ જીવને! ૨૧

પ્રત્યેક યુદ્ધનું સત્ય એક બીજાથી જુદું છે;
પ્રત્યેક સત્યનાં જુદાં જુદાં લક્ષણ હોય છે. ૨૨

સંગ્રામ જાગતાં શક્તિ પડે જગાડવી પૂરી-
સર્વ તાકાતથી યુદ્ધ ખેલવાને ખમીરથી. ૨૩

ખેલતાં ખેલતાં જાગે, મર્દાનગી ખરેખરી;
'કેટલામાં છીએ પોતે' એનું ભાન ઊગે સ્ફુરી. ૨૪

ખેલતાં ખેલતાં પામે હાર, તોયે ફરી ઊઠી-
થૈ બેઠા, ફરી પાછા યુદ્ધે મંડે ચહી સહી. ૨૫

પૂરું સંગ્રામથી જાગે જ્ઞાન શક્તિ-અશક્તિનું;
અશક્તિ જાણતાં, જાગી મંડે મથી ફરી ઊંડું. ૨૬

નિર્ણય-શક્તિ ને પાકી શક્તિ નિશ્ચયની ઊંડી;
સંગ્રામથી દિલે જાગે ઘવાતાં ખૂબ યુદ્ધથી-
ખરો શો ખેલ ખેલે તે કમ્મર કસી યુદ્ધમાં! ૨૭

સર્વ સમર્પવા કેરી ચઢે ચાનક યુદ્ધમાં;
ભલે સૌ ખોઈ બેસાયે પડે પાછો ન તે છતાં. ૨૮

પડેલી શક્તિ સુષુપ્ત સંગ્રામ કારણે બધી-
જાગ્રત થૈ પરોવાયે કર્મે એકાગ્ર કેંદ્રિત. ૨૯

કર્મનાં સર્વ પાસાંને જોઈ તેને વિચારવા-
દીર્ઘ દૃષ્ટિ, નવી બુદ્ધિ પ્રેરે સંગ્રામ શીઘ્ર ત્યાં. ૩૦

ધારેલા લક્ષ્યને સિદ્ધ થવા તત્પર સર્વદા-
ચેતેલા તે રખાવીને મથાવે શા જીતાડવા! ૩૧

હઠ્યા કદીક જો પાછા, પાછા સામગ્રી-સજ્જ થૈ,
કરે મથાવી ધક્કેલ્યાં જીતવા શત્રુ સૌ રીતે. ૩૨

ખરો ખેલાય છે ઉગ્ર સંગ્રામ જેમ જેમ તે;
શક્તિ કેટલી કેવી છે તેનું જ્ઞાન પમાય છે. ૩૩

તમન્ના જેટલી ઉગ્ર ઉત્કટ માંહી ઉત્કટ;
તેને સર્વે દિશા કેરી તૈયારી ઊગતી દિલ. ૩૪

મરણિયો જ નિર્ધાર સંગ્રામ જીતવા પૂરો;
જેહના દિલમાં ઊગે મર્દ માનવી શો ખરો! ૩૫

યોગ્ય સૌ ગુણ ને શક્તિ થવા વિકાસ જીવને-
ખીલે સંગ્રામથી, તેથી સંગ્રામ અનિવાર્ય છે. ૩૬

સર્વ દિશા તણી હૈયે જાગૃતિ ધારી ત્યાં સદા;
હામ ભીડી પૂરેપૂરી તત્પર ખપી ત્યાં જવા-
એને આનંદ શો સ્ફુરે વારી વારી જઈ તદા! ૩૭

સંગ્રામથી ખીલે ઊંડાં ચાતુરી ને ચકોરતા;
ચારે બાજુ તણું ધ્યાન સ્ફુરે છે આપમેળ ત્યાં. ૩૮

સોંસરી દૃષ્ટિ એકાગ્ર કેંદ્રિત ધ્યેયમાં ઠરી;
અંતર-શક્તિ સંગ્રામે ખીલી, કર્મે વરે ચહી. ૩૯

બતાવી ના શકે પીઠ વીરતા ઉગ્ર એવી શી-
સંગ્રામે જાગતી ઊંડી, વિકાસે શી જરૂરની! ૪૦

વિના સંગ્રામને ખેલ્યા જાગે ભાન ન નિજનું;
જાગતાં ભાન પોતાનું પામે તે જ્ઞાન આપનું. ૪૧

ટેવો પડેલી જે જૂની - ઉગ્ર સંગ્રામ કારણે-
મેળે જ બદલાઈને નવું જીવન સાંપડે. ૪૨

જૂના ચીલા પડેલા જે મેળે ભૂંસાઈ જાય શા!-
સંગ્રામ કારણે માર્ગ નવા નવા કરે જડ્યા. ૪૩

નવું જોમ, નવો જુસ્સો, નવાં સાહસ, હિંમત-
સંગ્રામને લીધે જન્મે નવાં દૃષ્ટિ, પરાક્રમ. ૪૪

સંગ્રામ કેવી જન્માવે નવી ચાલ, નવી ગતિ;
જોયેલું, સાંભળેલું ના જાગે જીવનમાં સ્ફુરી. ૪૫

ઉદ્યમ, ખંત, ઉત્સાહ, અદમ્ય પ્રેરણા નવી-
શાં શાં સંગ્રામ જન્માવે, પડી ર્‌હેવા ન દે જરી. ૪૬

ઉગ્ર પ્રમાદ ખંખેરી નંખાવે ધરમૂળથી;
યુદ્ધ કાજે જરૂરી તે કરાવે એકઠું તહીં. ૪૭

બેસવા દે ન જંપી તે રખાવ્યાં કરી ઉદ્યમી;
સંગ્રામ શી રખાવે છે તકેદારી નવી નવી! ૪૮

ભૂલવા કે ભૂલાવા કૈં ના દે સંગ્રામ ક્યાંય તે;
સદા તત્પર રહેવાનું પ્રેરે શિક્ષણ નિત્ય એ. ૪૯

થતી હાર નિહાળે જ્યાં દોડી પહોંચી ત્યાં જઈ;
યોગ્ય સહાય પ્હોંચાડે તુર્તાતુર્ત મથી ફરી. ૫૦

સંગ્રામ સંપડાવે છે નવું સત્ય સૂઝાડવા-
નવાં વળાંક ને દૃષ્ટિ તરી સોંસરવા જવા. ૫૧

નિરાશા ને નિરુત્સાહ હતાશા યુદ્ધથી થતાં;
કૃત નિશ્ચયી જેઓ છે બેઠા પાછા ફરી થતા. ૫૨

જતાં ફસાઈ કો' વેળા તત્‌ક્ષણ ભાન જાગતું,
થવા મુક્ત ઉપાયો શા લેવાને તે સૂઝાડતું! ૫૩

પોતાના ઉપરે માત્ર આધાર રાખવા તણું-
ધ્યાન ઊંડું જગાડે છે; સંગ્રામ નવી પેરનું. ૫૪

ચેતેલા, જાગતા, નિત્ય ખંતીલા, દિલ ઉદ્યમી-
ર્‌હેવા તૈયાર, સંગ્રામ દે શિક્ષા બુદ્ધિ પ્રેરવી. ૫૫

સર્વ પ્રકારનું જ્યાં ત્યાં કર્મ-કૌશલ્ય જીવને-
કેવું સંગ્રામ પ્રેરાવે સ્થળ-કાળ યર્થાર્થનું! ૫૬

પ્રવેશાવે જ તે માર્ગ કેવા કેવા ભયંકર!
છક્કા જાણે છૂટી જાય, છતાં પ્રેર્યાં કરે બળ. ૫૭

સંગ્રામ ભૂલવા ના દે તે કાજે જે જરૂરનું;
સંગ્રામ શક્તિ પ્રેરાવે જેમ જે કાળ જોઈતું. ૫૮

આંતર-બાહ્ય શાં જુદાં સંગ્રામનાં સ્વરૂપ છે!
રૂપ જ્યાં બદલાયે ત્યાં તત્‌ક્ષણ પરખાય તે. ૫૯

સુષુપ્ત સર્વ શક્તિને કેવો સંગ્રામ પ્રેરતો!
જગાડી કર્મ પ્રેરાવી અંતર-દૃષ્ટિ બક્ષતો. ૬૦

ચાલ જુદી જુદી કેવી શત્રુ કેરી નિહાળવા-
ચોમેર દૃષ્ટિ શી પ્રેરે સંગ્રામ આપમેળે ત્યાં! ૬૧

પ્રેરે સંગ્રામ શી ગૂંચો, મુશ્કેલી, વિઘ્ન, આપદા;
તે પછી શક્તિ પ્રેરાવે તે તે સર્વ નિવારવા. ૬૨

સંગ્રામ ઉગ્ર ઉત્પાત સંહાર શો ભયંકર!
સ્ફુરાવે જીવને, પાછી શક્તિ દે તે નિરંતર. ૬૩

કરાવે સર્વ સંહાર પાછું સર્જન મૌલિક-
સંગ્રામ કેવું જન્માવે! આગળ ધપતાં પથ. ૬૪

આડુંતેડું જવા ના દે લક્ષ્ય સંગ્રામ આપણું;
જીતવા કાજ ઉપાયો નવા નિત્ય સુઝાડતું. ૬૫

નવી દિશા, નવું જ્ઞાન, દૃષ્ટિ, શક્તિ, નવાં નવાં-
બક્ષે સંગ્રામ જેને હો જીતવા દૃઢ ધ્યેય ત્યાં. ૬૬

યાહોમ ઝંપલાવીને ફના થાવા બધી રીતે;
જેને લૂહે એવી લાગી છે, પાડી પોબાર તે શકે. ૬૭

સર્વ સમર્પવા હોંશ, હૈયે ઉમળકો ઊગે;
સંગ્રામ જીતવા કેરી શક્યતા સર્વ એહને. ૬૮

પોતે ખપી જવા પૂરું જેહને કોડ સ્ફુરતાં;
સંગ્રામે સર્વ હોમાવા તેને જ્ઞાન ઊગે સદા. ૬૯

મળી, ગળી, થતાં એક જવાતાં મરી ત્યાં નવાં-
જન્મ, રૂપ અને કાયા ફળો કેવાં કરે મળ્યાં! ૭૦

સ્થિતિમાં એકની એક રખાવ્યાં ના કદી કરે;
નવું જીવન સંગ્રામ પાંગરાવે ક્રમે ક્રમે. ૭૧

મથે છે કેવું સંગ્રામ ગબડાવી જ નાંખવા;
છતાં ટટ્ટાર પાછો તે રખાવ્યાં કરતો સદા. ૭૨

અનેક જાતનાં જુદા સંગ્રામ સૂક્ષ્મ પેરનાં;
તેને તે જીતવા કાજે જ્ઞાન સૂઝે નવાં નવાં. ૭૩

તીવ્ર સભાનતા જાગે ઉગ્ર સંગ્રામની હદે;
સંગ્રામ-ભૂમિકા જાગ્યા વિના જ્ઞાન ન સંભવે. ૭૪

સંગ્રામમાં વિના જીત્યા કશું બાકી રખાય ના;
પડે જીતવું પૂરું ને સ્વામિત્વ પામવાનું ત્યાં. ૭૫

જરૂરી તેથી સંગ્રામ થવો જીવનમાં ઘટે;
વિના સંગ્રામ શી રીતે જન્મે ઊથલપાથલે? ૭૬

જીવને છે થરો કેવા ક્યાં ક્યાં ને કેટલા નવાં
કરાવે તેનું સંગ્રામ ભાન જીવનમાં તદા. ૭૭

યોગ્ય સમજણોનેયે સંગ્રામ શો ત્યજાવતો!
સંગ્રામ જીતવા યોગ્ય જે તે કૈં તે સૂઝાડતો. ૭૮

નવી ભૂમિ નવા દેશ નવા શા થર કેટલા!
સંગ્રામથી મળે જોવા ને અનુભવ પામવા. ૭૯

જ્ઞાનને જન્મવા કાજે સંગ્રામ શો જરૂરનો!
સંગ્રામમાંથી જન્મે છે જ્ઞાન સૌ જીતવા તણું. ૮૦

ઊગે સંગ્રામથી સાચું ખમીર જીવને ખરું;
યુદ્ધે ઝઝૂમવા ખંતે દક્ષતા ઓર પ્રેરતું. ૮૧

ગીતાજ્ઞાન દીધું તેથી સંગ્રામ-ભૂમિકા પરે;
મને યથાર્થ તે લાગ્યું પ્રભુકૃપાથી દિલપે. ૮૨

• જીવન વિકાસક અંગો •

તીવ્ર ઉત્કટ જિજ્ઞાસા જાગ્યા વિના ન સંભવે-
ભાવના જાગવી હૈયે અખંડિતપણે ખરે! ૧

ભાવના આપમેળે જ્યાં જાગતાં મને જે વિષે;
ભાવના દિલ જાગેલી પરોવાયેલ રહે હદે. ૨

જીવન-હેતુનો પાક્કો વિકાસ-અર્થ નિશ્ચય-
ઊગેલો હો ઊંડો તેમ જિજ્ઞાસા પ્રેરશે દિલ. ૩

અંતર-પ્રેરણા હૈયે કેવી કેવી રીતે પથે-
પ્રેરતી તે રહે છે ને દોરવે છે શી જીવને! ૪

તે વેળા ધ્યેયને યોગ્ય જાગૃતિ ચેતનાત્મક;
તત્પરે શી સદા પંથે રખાવે દિલને દૃઢ! ૫

થવા સાકાર સંપૂર્ણ ભાવના, કર્મ-સાધન;
કર્મમાં હેતુનું ભાન જિજ્ઞાસા પ્રેરવે દિલ. ૬

'જિજ્ઞાસા', 'ભાવના', 'ધ્યેય', 'હેતુ કેરી સભાનતા',
અખંડ જાગૃતિ, કર્મ વિકાસે તે જરૂરનાં. ૭

આત્મવિશ્વાસ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા શી પ્રેરણાત્મક!
જિજ્ઞાસામાંથી જન્મે છે જ્યોત શી માર્ગદર્શક. ૮

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૧ લો

(અર્જુનવિષાદયોગ)

પવિત્ર કુરુક્ષેત્રમાં (જીવનમાં તો ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર બન્ને આવેલાં છે) શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે અર્જુનના સારથિ બનીને રણક્ષેત્રની વચમાં, લડાઈની શરૂઆત થવાની વેળા આવી પહોંચી ત્યારે, અર્જુનના રથને હાંકી જાય છે.

* રણમેદાને *

(અનુષ્ટુપ)

ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર બન્ને જીવનમાં વસે;
પાંડવો કૌરવો તે યે વસે 'આધાર' નિશ્ચયે. ૧

સામસામે જ સંગ્રામ એકબીજાની સાથ તે;
સદાયે જાગતો રહે છે કદી ના અટકે પથે. ૨

ઊભી સેના કુરુક્ષેત્રે કૌરવો-પાંડવો તણી;
યોદ્ધા મહારથી કેવા ઊભા સર્વ સુસજ્જ થૈ! ૩

બની આશ્ચર્યથી મુગ્ધ ગણાવે ત્યાં સુયોધન;
યોદ્ધા મહારથી મુખ્ય તે સમે ગુરુ દ્રોણને. ૪

એકએકથી ચઢિયાતા યોદ્ધા કેવા ભગીરથ!
ટક્કર ઝીલવા ઊભા એક લક્ષે થઈ સ્થિર! ૫

આડે તેડે કશે ધ્યાન કોઈનું ત્યાં જતું નથી;
એક માત્ર શી તૈયારી કરવે રત યુદ્ધની! ૬

તૈયારી યુદ્ધની થાતાં શંખવાદન જ્યાં થયું;
બન્નેયે સૈન્યની વચ્ચે કૃષ્ણે ત્યાં રથ આણિયો. ૭

જ્યારે બરાબર લડાઈની પળ જાગી, ત્યારે જ અર્જુન પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓને બન્ને બાજુએ એકબીજાને મારી નાંખવા તૈયાર થઈને ઊભેલાં જોઈને ગભરાઈ જાય છે, કે ‘શું હું જ ‘મારાંને’ હણું?’

✻ અર્જુનનો ગભરાટ ✻

આંખ સામે બધી વ્યૂહ-રચનાને નિહાળીને;
ગયો શો ઊતરી ઊંડો ગાંડીવધારી તે સમે! ૮

ગભરાઈ, સ્થિતિ જોઈ, પાર્થ તે વેળ કૃષ્ણને-
પૂછે, “આ સર્વની સામે મારાથી તે લડાય શેં?” ૯

બીજાં તે પારકાં સાથે હોય કૈં લડવાનું, તો-
તત્ક્ષણ ફેંસલો આણી નાખું હું લડીને બધો. ૧૦

સગાં મારાં પ્રભુ, આ તો! ભાસે ‘મારાં’ જ સૌ મને;
કૌરવો કોણ ને કોણ પાંડવો! સહુ એક છે. ૧૧

સુખ, ભોગ અને રાજ્ય વાંછીએ કાજ જેમને;
તે જ ઊભા અહીં યુદ્ધે ત્યજવા ધન-પ્રાણને. ૧૨

સગાંસંબંધીઓ સર્વે, અમે તો ભાંડુઓ બધાં;
સાથે સૌ ઊછરેલા ને સાથે સાથે રમ્યા બધાં. ૧૩

પોતાના બન્ને પૂજ્ય ગુરુજનોને પણ રણમેદાને લડવા ઊભેલા જોઈને, તેમને પણ હણવા પડે જ એવા ખ્યાલથી, અર્જુનને ભારે વિસામણ થાય છે.

✻ ગુરુહત્યાનો ભય ✻

“જુઓ આ ત્યાં ઊભા દ્રોણ, એકલા કૌરવો તણા-
એ શું આચાર્ય થોડા છે? એનાથી જ અમે ભણ્યા. ૧૪

ઊભેલા ભીષ્મદાદા ત્યાં શા યુદ્ધ કાજ તત્પર!
તેઓ સાથે લડાઈ શી! આથી મૃત્યુ બહેતર.” ૧૫

અર્જુન કંઈ કૌરવોનાં ત્રાસદાયી, દ્વેષી કર્મો ભૂલી નથી ગયો પણ ‘એ લોકો મૂઢ છે અને મને તો સમજણ છે’ એમ કહે છે.

✻ અર્જુનનો નૈતિક ભય ✻

“કૌરવો ત્રાસદાયી છે, દુષ્ટ કર્મો કર્યાં ઘણાં;
વર્ત્યા અન્યાયથી તે સૌ; દગા ને છલ કૈં કર્યાં. ૧૬

પ્રપંચે જ પચાવી છે ગાદી આ અમ તાતની;
દુભાવી દ્રૌપદીને છે; અપમાની મહાસતી. ૧૭

તેમના દોષ એવા તો હજી કૈંક ઘણા હશે;
છતાંય એમને મારી મારે ક્યાં જવું? ના સૂઝે. ૧૮

અમે સૌ દોષથી મુક્ત નથી સંપૂર્ણ કો’ રીતે;
માત્રાનો ફેર બન્નેમાં, એમાં સંદેહ ના કશો. ૧૯

તે તો છે મૂઢ, કાં થાઉં એમની જેમ મૂઢ હું?
મને તો કૈંક છે ભાન, સારાસાર વિવેકનું. ૨૦

પણ અર્જુનમાં એક મોટો ગુણ છે - નમ્રતાભર્યો શરણભાવ. યુદ્ધપ્રસંગથી તેમાં જિજ્ઞાસાનો ગુણ ઉમેરાય છે. એટલે જ્ઞાન માટે તે તલસે છે. પણ પાછો સ્વભાવે કરીને પાણીમાં બેસી જાય છે.

✻ અર્જુનની જિજ્ઞાસા ✻

‘જાણવા માંગુ છું તેથી, નમ્રતા દિલમાં ધરી,
લડવામાં સગાં સાથે પાપ કૈં શું રહ્યું નથી?’ ૨૧

મોહ-મુગ્ધ નશે એના જેથી બુદ્ધિ હણાઈ છે;
છતાં વાપરી બુદ્ધિ ત્યાં કહે અર્જુન કૃષ્ણને. ૨૨

‘ભલેને પાંડવો કેરો બેઠા ભાગ બથાવીને;
ભલેને અમ બંધુને સંહારે કૌરવો હવે. ૨૩

ઉગામાયે અમારાથી એમના પર હાથ શેં!
થતાં એવા વિચારો તો કંપારી દિલમાં છૂટે. ૨૪

લડું કેવી રીતે, કૃષ્ણ! સગાંવહાલાંની સાથે તે?
ઉપાડાશે ન આ હસ્તે મારાથી શસ્ત્ર તો ખરે.’ ૨૫

આવી વિસામણે પાર્થ વ્યગ્ર પૂરો થતાં દિલે;
એને ના સૂઝતું કાંઈ યોગ્ય તે કરવાપણે. ૨૬

સંદિગ્ધ થઈને આમ રથે તે લથડી પડે;
કૃષ્ણ તેનું ઊભા ઊભા ડામાડોળપણું જુએ. ૨૭

નાંખે વલોવી હૈયાને એવો ઊંડો વિષાદ જ્યાં;
સંપૂર્ણ પ્રકટ્યા વિના ભૂમિકા પાકી થાય ના. ૨૮

ૐ

અધ્યાય ૨ જો

(સાંખ્યયોગ)

કોઈ પણ નવી પરિસ્થિતિ જન્માવવાને માટે પહેલવહેલો વિષાદ જન્મવો ઘટે. સંઘર્ષણ વિના સાંપડેલી પરિસ્થિતિ વિષેનો ઉકેલ કેમ કરવો તે યોગ્ય રીતે સૂઝી શકતું નથી; એટલે ગીતાકારે પહેલા અધ્યાયને વિષાદનું નામ આપેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનના આ વિષાદની પાછળનું કારણ તરત કળી જાય છે, તેથી એને ઠપકો આપે છે.

✻ ઠપકો ✻

કૈંક પાર્થ થયો સ્વસ્થ ત્યાં કૃષ્ણે ઠપકો દીધો;
આવો મોહ તને ક્યાંથી? અરે, અર્જુન! કાં ડગ્યો? ૧

નરોમાં વ્યાઘ્ર જેવો તું, તારું ભૂલ્યો પરાક્રમ;
આવી વેળા ન છાજે છે તને આવો થવો ભ્રમ. ૨

સંમોહ આ તને ક્યાંથી? તું તો વીર પરાક્રમી;
થાય મોહ તને કેમ! સમજાતું મને નથી. ૩

પણ અર્જુનને આ ઠપકાની કંઈ અસર પહેલાં તો થતી નથી. એ તો લડવાની સ્પષ્ટ ના સુણાવી દે છે.

✻ અર્જુનનો નિષેધ ✻

તોયે અર્જુનનો મોહ ટળે એમ હતું નહીં;
એને તો લડવાનું આ કેમેયે ગમતું નથી. ૪

તેણે તો સંભળાવી છે સૌ રીતે સ્પષ્ટ 'ના' હવે;
લડવાની સગાં સાથે વિષાદે કૃષ્ણને વદે. ૫

"સગાંસંબંધી ને સ્નેહી, સંહારી વડીલો બધાં;
શું પૂછો રાજ ને પાટ! ચહું ના સુખ સ્વર્ગનાં." ૬

કર્મને કરવા ઈચ્છા મુદ્દલે જ્યાં ઊડી જતી;
ત્યારે ત્યાં કરવા લાગે બુદ્ધિ તર્ક દલીલ શી? ૭

આમ એક બાજુએ તે સ્પષ્ટ "ના" ભણે છે પણ એનામાં, એટલે જીવન-સાધના માટે ઉત્સુક થયેલા જીવમાં, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન માટે પ્રેમભક્તિ છે, તેથી બીજી બાજુએ તે દિશાસૂઝ માગે છે અને શરણે જાય છે.

✻ શરણાગતિ ✻

મોહ-નશે પૂરેપૂરો ચકચૂર થતાં, મતિ-
બચાવ કરવા એનો ત્યારે તત્પર શી થતી! ૮

મૂંઝાઈ ત્યાં મતિ જાય સંદિગ્ધપણું એહને,
આવરી કેવું તે લે છે! જાણે અંધાર સૌ દિશે. ૯

"મૂંઝાયો છું હું તો કૃષ્ણ! ધર્માધર્મ તણું મને-
રહ્યું છે ભાન ના કાંઈ, સૂઝે કો દિશ ના મને." ૧૦

પ્રવેશે એક જ્યાં દોષ, પેસે નિર્બળતા ઊંડી;
એને શી છાવરે પોતે! 'છીએ યોગ્ય' બતાવતી. ૧૧

પોતાને કરવું ઠીક જે લાગે તેમ તે થવા-
મથે પોતે, છતાં પાછો લેવા પ્રેરાય બોધ ત્યાં! ૧૨

અર્જુન કૃષ્ણને તેથી જાણે નમ્ર પૂરો થઈ;
પ્રેરાય પૂછવા કેવો જિજ્ઞાસા-સ્વાંગ ઠેરવી! ૧૩

મોહથી આવરાયેલી તેની બુદ્ધિ ન સ્વચ્છ છે;
આવરાયેલ જે હોય મૂંઝાયે મતિ ત્યાં પથે. ૧૪

અર્જુન કૃષ્ણને તેથી વારંવાર ફરી પૂછે;
કૃષ્ણને મિત્ર જાણીને પોતાનું દિલ ઠાલવે. ૧૫

"આવો પ્રસંગ કો કાળે આવ્યો મારે નથી વિભો!
એને ઉકેલવા બુદ્ધિ મારી ચાલતી ના પ્રભો! ૧૬

શરણે કૃષ્ણ! આવ્યો છું ઠેકાણે લાવીને મતિ;
શો હશે ધર્મનો મર્મ સમજાવો મને હરિ!" ૧૭

શરણાગતની વહારે ધાવું એ તો ભગવાનનું બિરુદ છે; એટલે શ્રીકૃષ્ણ એનું અજ્ઞાન ટાળવા માટે બોધ આપવાની શરૂઆત કરે છે. તેના પહેલાં જ પગલા તરીકે તેની બુદ્ધિના ઘમંડ ઉપર ટકોર કરે છે.

✻ અહંકારને આઘાત ✻

આવી રીતે મૂંઝાયેલો પાર્થને ખૂબ જોઈને;
જિજ્ઞાસા થોડી છે જેને હાવાં કૃષ્ણ કૃપા કરે. ૧૮

અમૃતત્વ તણો દેવા લાગે છે બોધ તે પછી;
આણીને પ્રેમ હૈયામાં સમાધાન કરે હસી. ૧૯

"યુદ્ધ તેં કેટલાં ખેલ્યાં? સંહાર કેટલો કર્યો?
તને ત્યારે કશો આવો પ્રશ્ન જાગ્યો જ ના હતો. ૨૦

ખેલવામાં તને યુદ્ધો ત્યારે શો રસ જાગતો!
રણાંગણે થઈ ઘેલો ત્યારે કેવો તું ઘૂમતો! ૨૧

વદે તું જ્ઞાનીના જેવું છતાં કાં શોક ધારતો!
જન્મમૃત્યુ તણો શોક જ્ઞાની તો ના ધરે કશો. ૨૨

નકામો કાં દુઃખી થાતો? તું તે કૈં સમજ્યા વિના,
કરે કાં જ્ઞાનની વાતો? વિદ્વત્તા તુજ ધન્ય હા!'' ૨૩

આમ એની વિદ્વત્તા નિર્મળ બુદ્ધિથી ઊપજી નથી એમ સમજાવી, હવે એનામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવા માટે પહેલાં તો દેહ અને દેહી-આત્મા વચ્ચેનો ભેદ બતાવે છે.

✻ દેહ અને આત્મા ✻

''દેહ ને દેહમાં ર્‌હેતા આત્માનો ભેદ કાં ભૂલ્યો?
મરે છે દેહ, આત્મા તો કદી નાશ ન પામતો. ૨૪
જન્મથી ને સ્વભાવે તો દેહ આ નાશવંત છે;
જન્મ, જોબન, જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ એ સ્થિતિ દેહને. ૨૫
ભલે નાશ થતો દેહ, દેહીનો નાશ ના થતો;
દેહનો જન્મ તો થાયે, દેહીનો નવ સાંભળ્યો. ૨૬
અજન્મા તુજ આત્મા છે; ન વધે કે ન તે ઘટે;
હતો પ્‌હેલાં હજીયે છે; રહેવાનોય નિત્ય તે. ૨૭

છે અખંડિત તો આત્મા, શક્તિ બ્રહ્માંડ રક્ષતી;
સર્વ વ્યાપ્ત અવિનાશી શક્તિ અમર શી ખરી!'' ૨૮

માનવીએ સાચું સુખ મેળવવું હોય તો પોતાની વૃત્તિઓનું મૂળ એણે શોધવું. અર્જુનના શોકનું મૂળ મોહ છે; એ હવે શ્રીભગવાન અર્જુનને સારી પેઠે સમજાવે છે.

✻ મોહ ✻

''માટે હે પાર્થ! તું શાને હૈયે શોક વૃથા ધરે?
શોક તારા તણું મૂળ મોહ છે તુજ, લક્ષ દે. ૨૯
માને આ કૌરવાદિને 'તારા' તું એટલે તને-
થઈ છે એમની પ્રત્યે માયાથી મમતા ખરે. ૩૦
મોહથી આવરાયે જે ભૂલે તે નિજ ભાન સૌ;
સાચું ના દેખવા દે તે એવો શો મોહ-પાશ છે! ૩૧
મોહની જબરી માયા પોતાનું આગવું જગ-
જન્માવે નિજમાં કેવું ભૂલે ભલભલા જન! ૩૨
કર્મ-અકર્મનું ભાન, મોહને વશ થાય જે-
તેને ના સૂઝતું ક્યાંયે? કેવો પ્રબળ મોહ છે! ૩૩

મોહ પોતાની સર્જાવે અનોખી સૃષ્ટિ આગવી;
વિચારે તે પ્રમાણે ને ધારે તે સત્ય મોહથી. ૩૪

મોહનાં પડળો કેવાં કેવાં દૃશ્યો ઊભાં કરે!
ભેરવાવી જ દે તેમાં, અંધાપો દૃષ્ટિમાં વસે.'' ૩૫

અને મોહ એટલે નાશવંત વસ્તુ ઉપરનો અથવા ઊંધી દિશાએ વહી જતો, ને વિકૃત થયેલો પ્રેમ. અર્જુનને જેના ઉપર મોહ થયો છે, એ દેહ તો નાશવંત છે.

✻ નાશવંત દેહ ✻

''કિંતુ ભૂલી ગયો, જેનું મમત્વ તે શરીરનો-
થવાનો છે નાશ નિશ્ચે; ખાલી કાં આથડી મરે! ૩૬
મારે, કે નવ મારે તું; છતાં તે સર્વ નિશ્ચે-
આજ કે કાલ પોતાના દેહને છોડશે જગે. ૩૭

એવા નાશવંત દેહ ઉપર મોહ પામવાને બદલે જે અમર છે, તે તરફ અર્જુન વળે, તે માટે આત્માના અમરપણા વિષેનાં અમર વચનો શ્રીભગવાનની વાણી ઉચ્ચારે છે.

✻ અમર આત્મા ✻

''છોડીને જીર્ણ વસ્ત્રોને જેમ સૌ કો નવાં ધરે;
ધરે આત્મા નવા દેહો ત્યજીને દેહ જીર્ણ તે. ૩૮
દેહમાં વસતો આત્મા; વિચારે જો તું એ વિષે,
કરવા નાશ તો એનો સમર્થ કોઈયે ન છે. ૩૯
'હણનારો' 'હણેલો' કે, જે એને ગણતા હશે,
અજ્ઞાની બેય છે તેઓ; ન હણે, ન હણાય તે. ૪૦
પ્રજાળી ના શકે અગ્નિ; પાણી ના ભીંજવી શકે;
શકે ના સૂકવી વાયુ; શસ્ત્રો છેદી નહીં શકે. ૪૧
ના દેખાય, વિચારાય ના, વિકાર થતા નહીં;
સ્થિર, નિત્ય, બધે ર્‌હેતા આત્માને કો શકે હણી?'' ૪૨

શ્રીકૃષ્ણ તો એને આવી સાચી હકીકત પણ ગળે ન ઊતરે તો બુદ્ધિની બીજી દલીલથી શોક ટાળવાનું સૂચવે છે.

✻ શોક શાને? ✻

''વળી જો એમ માને 'તે સદા જીવે સદા મરે',
તોય તારે ન એનો કૈં શોક કરવો ઘટે. ૪૩

જે જન્મ્યું, મરવાનું તે; મર્યું તે જીવશે નકી;
જેમાં તારું ન ચાલે કૈં, શોક તેનો ઘટે નહીં. ૪૪

પ્હેલાં પ્રાણી રહે છૂપાં, પછી થાય છતાં, અને
મૃત્યુ પછી છુપાતાં તે; ત્યાં શોક શો ઘટે? કહે.'' ૪૫

અર્જુનને આત્માના અમરત્વ વિષેની કે તેના છુપાઈ જવા અને પ્રકટ થવા વિષેની દલીલ ગળે ન ઉતરે એમ જાણતા હોવાથી, માત્ર આટલા સંસ્કાર તેનામાં નાખી એને તાત્કાલિક જગાડે એવી, એના સ્વભાવને સ્પર્શે એવી, દલીલ હવે કરે છે.

*** ધર્મદૃષ્ટિ ***

''તારો ધર્મ વિચારી જો! જાતે તું વળી ક્ષત્રિય;
થયું આ એકઠું સૈન્ય ઊભેલું કેવું પાછળ! ૪૬

હવે કાયર જો થાશે, ધારે એનાથી ઊલટું-
આવશે જ પરિણામ; ને થશે હાંસીપાત્ર તું. ૪૭

કાયર જે થતો તેનાં ગુણ શક્તિ વિલાય છે;
ભાવના ધર્મની તેને પછી કેવી રીતે ઊગે? ૪૮

કાયર માનવીની શી ધારા વિચારની બધી!
એકના એક ઠામે તે રખાવે ઘાણી-બેલ શી! ૪૯

પછી કાયરને સ્ફુરે જ્ઞાન કેવી રીતે હૃદે!
નામર્દ તો મર્યા પ્હેલાં બહુ વાર ખરે મરે.'' ૫૦

ધર્મદૃષ્ટિ જો અર્જુન ન સ્વીકારે તો વળી એની પાછળ કીર્તિની વાત શ્રીકૃષ્ણ મૂકે છે.

*** કીર્તિની દૃષ્ટિએ ***

''આજ સુધી ગણાયો છે વીરોમાં નર-કેસરી
હવે જો યુદ્ધ છોડી દે આમ તું વચમાં થકી-

તને લોક કહેશે કે ભાગ્યો કાયર એ થઈ,
કલંકિત થશે કીર્તિ રળેલું ખોઈ બેસશે. ૫૧-૫૨

હણાશે તો જશે સ્વર્ગે, જીતે તો રાજ્ય પામશે,
તેથી તું ઊઠ, હે પાર્થ! યુદ્ધનો કરી નિશ્ચય.'' ૫૩

વળી અર્જુનની જે અપકીર્તિ લડાઈ ન કરવાથી થાય તે યોગ્ય જ થાય, કેમ કે અર્જુન ધર્મને નામે અધર્મ કરવા તૈયાર થયો છે.

*** અધર્મ ***

''કર્તવ્ય ભાગવું હોય, ચિંતા તારે પછી કંઈ-
લોકનિંદા તણી શાને? ર્‌હેજે નિશ્ચિંત તું ભલે. ૫૪

અહીંથી ભાગશે કિંતુ, થાશે તો તે અર્ધમ જ;
થયેલી લોકનિંદા તે ગણાશે પછી યોગ્ય જ. ૫૫

આ રીતે બેવડો દોષ તારાથી જાણજે થશે;
દીવા જેવું બધું સ્પષ્ટ બતાવી દઉં છું તને. ૫૬

અધર્મને પૂરો સ્પષ્ટ માનવી જોઈ ના શકે;
તેથી તો માનવી એને કેવો વળગીને જીવે! ૫૭

અધર્મે માનવી ઊંડો જેમ જેમ ખૂંપ્યાં કરે;
ધર્મ નિહાળવા તેને કદી દૃષ્ટિ ન સાંપડે. ૫૮

સૃષ્ટિ અધર્મની કેવી અદ્‌ભુત ને નિરાળી છે!
જરાયે ધર્મની વાત કદી તે કાન ના ધરે.'' ૫૯

આવી જુદી જુદી રીતે શ્રીભગવાને અર્જુનને તેના ધર્મકર્તવ્ય પ્રતિ પ્રેરવા માટે બુદ્ધિની દલીલો કરી. હવે કર્મયોગની વાત સમજાવવાની શરૂઆત કરે છે, એટલે

પહેલાં તો કર્મયોગનો મહિમા ગાય છે.

*** કર્મયોગનો મહિમા ***

''કરી છે બુદ્ધિથી આ તો તારી પાસ દલીલ મેં;
દેહ ને આત્મનો મેં તો બતાવ્યો ભેદ માત્ર છે. ૬૦

કરાવ્યું માત્ર છે ભાન કુળના ધર્મનું તને;
સમજાવું હવે વાત કર્મયોગ તણી તને. ૬૧

એને જે આચરે છે, તે પામે ના નુકસાન કૈં;
કર્તા તણું સમાયેલું કલ્યાણ સહુ તે વિષે. ૬૨

તર્કની વાત ના એમાં; એમાં તો કરવાપણું;
શીખી લેવાનું છે જાતે તુજને જે હું આ કથું. ૬૩

લાખો ખાંડી ભલેને હો તર્ક, તોય છતાં ચઢે-
થોડુંયે આચરેલું જે; એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. ૬૪

કર્મનો યજ્ઞ થોડોયે ને ભાવે આચર્યો હશે,
તોયે તે ફળ દેનારો; ભાવમાં વૃદ્ધિ તે કરે. ૬૫

ના આવા કર્મનો નાશ; કે પાછા પડવાનું ના;
થોડોયે ધર્મ પાળ્યો તો બચાવે ભયથી મહા. ૬૬

ધર્મની ભાવનાયુક્ત કર્મ જે જે થયાં જશે;
તેવાં કર્મનું જે યોગ્ય પરિણામ ફળ્યાં જશે. ૬૭
ધર્મભાવથી પ્રેરાઈ જે કોઈ કર્મ આચરે;
ભલે સદ્‌ભાવથી થોડું થયેલું હો છતાં ફળે. ૬૮
યજ્ઞની ભાવનાથી જો કર્મ આચરવા કળા-
સાંપડે, સાવ નિશ્ચિંત એવો જીવ્યાં કરે સદા.'' ૬૯

કર્મયોગનો આમ મહિમા ગાયા પછી શ્રીભગવાન હવે તેની સમજૂતી આપે છે.

*** વ્યાખ્યા ***

''જો કર્મ આચરેલામાં સારા કે નરસા તણા-
ફળનો ખ્યાલ જન્મે, તો મળે તે સર્વ ધૂળમાં. ૭૦
પરિણામ તણા કોઈ વિચારો મનમાં સ્ફુર્યે;
નિશ્ચે જાણી લે, પાર્થ! બુદ્ધિ મેલી ત્યહીં બને.'' ૭૧

પણ કર્મયોગ અને કર્મકાંડ જુદાં છે.

*** કર્મકાંડ ***

''વેદિયા માણસો કોઈ કર્મકાંડે રચીપચી-
પામવા કૈં ફળો જુદાં ક્રિયાઓ આદરે ઘણી. ૭૨

એકથી જો ન આવે તો પરિણામ, બીજી ક્રિયા-
કરવા દોડતા તેઓ; ચાલે એવી પરંપરા. ૭૩
વળી કોઈ બતાવે જો ત્રીજું, તે કરવા મથે;
આચરંતાં બધું તેમ, બુદ્ધિ ડ્હોળાય જાય છે.'' ૭૪

તેથી એકાગ્ર બુદ્ધિથી, ફળની આસક્તિ રાખ્યા વિના, કર્મ તો કરવાં જ. પરંતુ પ્રભુપ્રીત્યર્થે ને સમર્પણભાવથી.

''બુદ્ધિ એકાગ્ર તો તેથી કર્મે કેંદ્રિત ધારીને;
કર્યે જા કર્મ બુદ્ધિમાં તું સમભાવ યુક્ત થૈ. ૭૫
એકાગ્ર બુદ્ધિવાળાં જે, વેધી તે લક્ષ્યને શકે;
જે બુદ્ધિ વિખરાયેલી, તે તો નિષ્ફળ થાય છે.'' ૭૬

*** કર્મયોગ ***

''કર્મને કરવા કેરો અધિકાર તને બધો;
કિંતુ ના ફળ કેરો છે અધિકાર તને કશો. ૭૭
તેટલા કાજ તો કર્મે ફળેચ્છા નવ રાખજે;
અનાસક્તિથી કિંતુ સૌ તારાં કર્મ કર્યાં જજે. ૭૮

મનમાં પરિણામોનો લાવ્યા વિના વિચાર તે-
એકવેગે કર્યે જાવું નિત્ય કર્તવ્યકર્મને. ૭૯
નિષ્ઠા તો ભાવથી જન્મે ભાવ-નિષ્ઠાથી કર્મને-
એકધારું કરે તેને સંદેહ થાય શો પછે?'' ૮૦

કર્મયોગ કોને કહેવાય, એમાં શું હોય ને શું ન હોય, તે બતાવીને હવે અર્જુનને પોતાને કયું કર્મ મળેલું છે ને તે કેવા ભાવથી કરવું ઘટે, તે શ્રીભગવાન સમજાવે છે.

*** મળેલું કર્તવ્ય ***

''મળેલા કર્મને નિશ્ચે પડે આચરવું જગે;
તેમ કર્તવ્ય તારું આ યુદ્ધનું પાર્થ! આ ક્ષણે. ૮૧
પ્રાપ્ત જે કર્મ છે, તેને આચરવું તુજ ધર્મ છે,
હાર કે જીત કે લાભાલાભ ના તુજ હાથ છે. ૮૨
ઉપાડે ભાર કાં એનો ગાડાના શ્વાન જેમ તું?
અથડાઈ મરે ખાલી ઘાણીના બેલ જેમ તું.'' ૮૩

હાર-જીત વગેરેનો ભાવ આવવા દીધા વિના કરેલાં કર્મોમાં જ કુશળતા કે યોગ પ્રકટે છે તે હવે સમજાવે છે.

*** કર્મની કુશળતા ***

''તડકો-ટાઢ ને હાર-જીતો, દુઃખ-સુખોય સૌ-
પડેલાં દેહની પૂંઠે; એને તો સહવાં ઘટે. ૮૪
ગમે તે ફળને માટે રહી નિશ્ચિંત આપણે
-કર્તવ્યે નિજના પૂરું થવું તન્મય ત્યાં ઘટે. ૮૫
આનું જ નામ છે યોગ; કર્મ-કૌશલ્ય ત્યાં જ છે;
રહી છે કર્મની સિદ્ધિ કર્મને કરવા વિષે ૮૬
-નહીં કે ફળમાં એના; પૂરું તે સમજી તું લે.
ફળને ઇચ્છતાં સાચે કર્યું-કારવ્યું ધૂળ છે. ૮૭
ફળનો સૌ અહંકાર છોડી, કર્તવ્ય-પાલને
- શૂરો હે પાર્થ! તું થાને સ્વસ્થ થૈ મનમાં હવે.'' ૮૮

આવી રીતે કર્મયોગ કરતાં કરતાં તારી બુદ્ધિ નિર્મળ થતી જશે ને તેમ થતાં તું યોગ-નિષ્ઠ થશે.

*** સમત્વ-બુદ્ધિ ***

''ત્રિગુણે વેદ પુરાયા; જાને તું પાર તેમની;
નિર્દ્વંદ્વ, નિત્ય, સાત્ત્વિક, નિશ્ચિંત, યોગક્ષેમથી. ૮૯

જડ કર્મથી સારો છે બુદ્ધિયોગ ધનંજય!
સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો તેથી લે તું ભક્તિથી આશ્રય. ૯૦
રાગદ્વેષાદિથી મુક્ત થાતાં થાતાં મતિ મહીં-
સમતા પ્રકટે ત્યારે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક થાય છે. ૯૧
જે કર્મમાં ફળેચ્છા ર્‌હે કર્મબંધન તે બને;
ખરે! કૃપણ જાણો તે, એવું વર્તન જે કરે. ૯૨
ફળ સારાં અને ખોટાં કર્મોનાં સર્વને મળે;
સમત્વ બુદ્ધિ પામેલા યોગીને કદી ના અડે. ૯૩
કર્મમાં ભાવ જ્યાં જન્મે સૌ કૌશલ્ય તહીં સૂઝે;
એને તું જાણજે યોગ; તું તેથી સાધ યોગ તે. ૯૪
મોહ-કાદવથી જ્યારે તારી બુદ્ધિ થશે પર;
જાણેલું; જાણવા-યોગ્ય, બન્નેથી તું જશે પર. ૯૫
સાંભળીને જુદું જુદું થયો છે બુદ્ધિમાં ભ્રમ;
કિંતુ સ્થિર થતાં બુદ્ધિ, યોગમાં તું થશે રત.'' ૯૬

અર્જુન લડાઈમાં તો શૂરવીર હતો, પણ સમતાયુક્ત કે નિરહંકારી ન હતો. વળી હજુ તો જીવસ્વભાવવાળો જ હોવાથી એનામાં આત્મા ઉપરનો

વિશ્વાસ પણ ન હતો. તેથી કર્મયોગ અને સમબુદ્ધિની આ બધી વાત સાંભળીને તે ગભરાઈ જાય છે.

✻ અર્જુનનો ભય ✻

સાંભળી આ કહે પાર્થ, ''મારું આ મહીં ના ગજું;
માટીના માનવીથી તો શકય ના થવું આ બધું. ૯૭
છોડવા સૌ વિચારોને હાર ને જીતના ખરે!
ફળ-ખ્યાલ સમૂળોયે છોડવો! કેમ તે બને? ૯૮
સમતાયે હૃદે એવી ક્યાંથી હે કૃષ્ણ! લાવવી?
ને એવી સ્થિર બુદ્ધિ તે કેમ આવી શકે વળી?'' ૯૯

અર્જુન આમ ઢીલો તો પડી જાય છે, પણ એનામાં ઉત્કંઠા છે એટલે એ જાણવા માગે છે કે એવા સ્થિર બુદ્ધિવાળા કેમ બોલે, ચાલે ને કેમ વર્તે. તેના એવા સવાલ પરથી શ્રીભગવાન સ્થિરબુદ્ધિ-સમાધિસ્થ-નું વર્ણન આપવા માંડે છે.

✻ સ્થિરબુદ્ધિ અથવા સ્થિત-પ્રજ્ઞ ✻

''એવી જે સ્થિર બુદ્ધિના હોય કેવા કહો મને;
કેમ તે ઓળખાયે તે મને ક્‌હો સમજાવીને.'' ૧૦૦

ત્યારે કૃષ્ણ કહે છે કે સૂણજે ચિત્ત રાખી તું;
સમાધિસ્થ હશે કેવા તુજને તે હું વર્ણવું. ૧૦૧
કામનામાત્રનો જેણે પૂરો ત્યાગ કર્યો ખરે,
સંતોષ મેળવી લે જે પોતામાંથી જ અંતરે. ૧૦૨
એવા સૌને 'સમાધિસ્થ' નિશ્ચયે પાર્થ! જાણજે;
'સ્થિરચિત્ત', 'સ્થિરપ્રજ્ઞ', ક્‌હેવાયે 'સમબુદ્ધિ' તે. ૧૦૩
થશે ના દુઃખથી દુઃખી એવા માનવ તો કદી;
ફુલાઈ ના જશે એવા સુખની વૃષ્ટિ છો થતી. ૧૦૪
સૌ શુભાશુભ કર્મોમાં રે' અવિચળ ભાવથી;
ભય, રાગ ત્યજી ક્રોધ વર્તે તે જ્ઞાની જાણજે.'' ૧૦૫

આવા 'સ્થિરબુદ્ધિ' જીવનમાં કેમ વર્તે છે, તે સમજાવવા માટે એક સચોટ દાખલો શ્રીભગવાન આપે છે.

✻ દાખલો ✻

''પાંચેય ઇન્દ્રિયોની છે સુખદુઃખોની માન્યતા;
તે ડાહ્યા, કાચબા જેમ ઇન્દ્રિયો ત્યાં સમેટતા. ૧૦૬
જ્યારે જ્યારે જુએ કોઈ શત્રુને કાચબો ખરે;
પોતાનાં સર્વ અંગોને સંકોચે ઢાલની નીચે. ૧૦૭

જે જે સૌ ઇન્દ્રિયો કેરા સ્વભાવ-જન્ય ગુણ તે;
ગુણધર્મો ત્યજાતાં સૌ જન્મે સંયમ ઇન્દ્રિયે.'' ૧૦૮

સુખદુઃખોની માન્યતા તો ઇન્દ્રિયોની છે, પરંતુ એ તો માનવીના અંતરમાં જ્યારે યુદ્ધ જામે, ત્યાર પછી તે સત્યનો અનુભવ તેને થાય. તેથી હવે યુદ્ધ વિષે વાત કરે છે.

✻ આંતરિક હુમલો ✻

''કેવો માનવની સર્વે ઇન્દ્રિયો પર હુમલો-
વિષયો કરવા ઊભા નિત્ય એક પગે જ સૌ. ૧૦૯
માટે સૌ ઇન્દ્રિયો એણે સમેટી સજ્જ રાખવી;
લડવું વિષયો સામે પોતે ઢાલ બની જઈ. ૧૧૦
થાય છે યુદ્ધ સાચું આ પ્રત્યેક દિલમાં સદા;
ચેતેલા સ્થિતબુદ્ધિ ર્‌હે બાકી સૌ ર્‌હે અજાણમાં.'' ૧૧૧

આવી સ્થિતપ્રજ્ઞની દુર્લભ સ્થિતિ મેળવવા લોકો કેવા કેવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનો થોડોક ખ્યાલ શ્રીભગવાન આપે છે.

✻ પ્રયત્નો ✻

''વિષયો વારવા સારુ દમે છે કોઈ દેહને;
ઉપવાસ કરે કોઈ; કોઈ અન્ય ઉપાય લે.'' ૧૧૨

પણ એવા પ્રયત્નોનું પરિણામ ધાર્યા પ્રમાણેનું કેમ નથી આવતું તથા ઇન્દ્રિયો ક્યારે વશ થાય તે, પણ હવે શ્રીકૃષ્ણ કહી દે છે.

✻ નિષ્ફળતા ✻

"ઇન્દ્રિયો વિષયો પ્રત્યે દોડે ના જ્યાં સુધી ખરે;
ઉપવાસે રહેનારો ત્યાં સુધી સ્થિર રૂહૈ શકે. ૧૧૩

કિંતુ સૌ ઇન્દ્રિયો કેરા સુકાતા રસ ના કદા;
એકલા ઉપવાસે કે દમને, રાખ ધ્યાનમાં. ૧૧૪

છોડતાં ઉપવાસો તો કદી તે રસ તો વધે;
રસ-મુક્ત પ્રભુ પામ્યે, રસો સર્વ શમી જશે." ૧૧૫

ઇન્દ્રિયો બહુ બળવાન છે, તેમને કોટિ ઉપાયે પણ વશ રાખવી જોઈએ.

✻ બળવાન ઇન્દ્રિયો ✻

"ઇન્દ્રિયો જબરી પૂરી એવી તો બળવાન કે-
ઘસડે છે બળાત્કારે, જો તે જાગૃત ના રહે. ૧૧૬

ઇન્દ્રિયો તેથી સૌ પાર્થ! પોતાના કબજા મહીં-
સમેટી રાખવી તારે યત્ન કોટિય આદરી." ૧૧૭

પરંતુ એવા કોટિ ઉપાયો પણ ભક્તિ વિના સફળ થતા નથી. હૃદયની સંપૂર્ણ પ્રભુભક્તિ હોય તો જ સ્થિરબુદ્ધિ થવાય.

✻ ભક્તિની અનિવાર્યતા ✻

"પ્રભુને હૃદયે ધારી અંતર્મુખ થઈ પૂરો-
અંતર્યામી રહેલા ત્યાં, તેને ઓળખીને હૃદે-

ભક્તિ એની કરે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો કબજે થશે;
તે વિના કોટિ યત્નેયે તારે તાબે નહીં થશે. ૧૧૮-૧૧૯

મારામાં જે પૂરેપૂરો રહી ભક્તિપરાયણ-
મારામાં ઇન્દ્રિયો રાખે, તે જાણો સ્થિરબુદ્ધિનો." ૧૨૦

પરંતુ જે એવી રીતે વર્તતો ન હોય, તેના કેવા બેહાલ થાય છે, તે પણ જણાવીને શ્રીભગવાન એ રીતે પણ અર્જુનને ચીમકી આપે છે.

✻ દુર્દશાનાં પગથિયાં ✻

"વળી જે એમ ના વર્તે, એના હાલ તને કથું;
દશા શી થાય એવાની તે તું સાંભળજે બધું. ૧૨૧

જેની સ્વચ્છંદ વર્તે છે છૂટથી ઇન્દ્રિયો સહુ;
ધરે છે ધ્યાન તે નિત્યે ઇન્દ્રિના વિષયો તણું. ૧૨૨

એવા ધ્યાન થકી એને લગની એની લાગતી;
બીજું એના વિના કાંઈ દિલે એને સૂઝે નહીં. ૧૨૩

લગની એ થકી એને કામ ઉત્પન્ન થાય શો!
કામ સંતુષ્ટ ના થાતાં ક્રોધ એનો ભભૂકતો. ૧૨૪

ક્રોધાતુર થતાં અર્ધો ગાંડા જેવો બની જતો;
પોતાનાં ભાનનો સર્વ કાબૂ તે ખોઈ બેસતો. ૧૨૫

ગુમાવી સ્મૃતિ પોતાની એવો સ્વચ્છંદ વર્તતાં;
બકે છે આમ ને તેમ બુદ્ધિનાશ થઈ જતાં. ૧૨૬

થતાં જ્યાં બુદ્ધિનો નાશ સર્વસ્વ નાશ થાય છે;
મળેલો જન્મ આ મોંઘો એનો એળે જ જાય છે." ૧૨૭

ઇન્દ્રિયોના ગુલામની દુર્દશા હજી વધારે અર્જુનના મનમાં ઠસાવવા એક સચોટ ને ચિત્રરૂપ દાખલો શ્રીભગવાન આપે છે.

✻ દાખલો ✻

"સુકાની વિણ જે વ્હાણ, એવી ચંચળ ડોલતી
-એની દશા થઈ જાતી ભમતી ઇન્દ્રિયો થકી. ૧૨૮

અવળો વા ગમે તેવો નાવને ઘસડે ઊંધું;
ભેખડે અથડાઈને નાવ તે નાશ પામતું. ૧૨૯

ઇન્દ્રિયો ભટકે જેની એની એવી દશા થશે;
એવા અજ્ઞાનીઓ પાર્થ! સર્વસ્વ નાશ વ્હોરશે." ૧૩૦

આ દાખલાથી જીવમાત્રે સમજી લેવું ઘટે કે ઇન્દ્રિયો ઉપર તો કાબૂ હોવો ઘટે; અને એવો કબજો થતાં કેવાં સુંદર પરિણામ આવે છે, તે શ્રીભગવાન પોતાની દિવ્ય વાણીમાં કહે છે.

✻ સુફળ ✻

"તેથી સૌ કામનાઓને જીવે તો છોડવી ઘટે;
ઇન્દ્રિયોની પરે તેથી રાખવો કબજો ઘટે. ૧૩૧

થતાં આમ, ન જે યોગ્ય, ઇન્દ્રિયો કરશે ન તે;
આંખ યોગ્ય રહેશે ને શુદ્ધ વસ્તુ જ ભાળશે. ૧૩૨

ઇન્દ્રિયો એમ પ્રેરાઈ વળીને અંતરે ખરે;
ભાવનું પ્રેમ-સંગીત પછી સાંભળશે હૃદે. ૧૩૩

ભાવ-નિષ્ઠાથી જ્યાં યુક્ત જ્ઞાન ને કર્મ-ઇન્દ્રિયો;
કર્મ-યજ્ઞે જ એકાગ્ર રહેશે તે પછી ઠામ તો. ૧૩૪

પરોવાયેલી ર્‌હેશે સૌ ઈન્દ્રિયો માનવો તણાં-
કર્તવ્યોમાં; અને તેથી પમાશે ઈશ્વરી કૃપા. ૧૩૫

મળે જ્યારે પ્રસાદી તે, ત્યારે દુઃખ બધાં જતાં;
તેજે સૂર્ય તણાં જેમ પીગળી હીમ જાય ત્યાં. ૧૩૬

પ્રસન્નચિત્ત એવાનાં ભાગે છે દુઃખમાત્ર ને;
પછી એવો કહેવાયે મનુષ્ય સ્થિરબુદ્ધિનો.'' ૧૩૭

શ્રીભગવાન જેમ જુદી જુદી રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞનું માહાત્મ્ય અને તેનાં લક્ષણો વર્ણવી અર્જુનને તે તરફ આકર્ષે છે, તેમ વળી વળીને સ્થિતપ્રજ્ઞ ન થવાનાં ભયંકર પરિણામ પણ જણાવે છે. કંઈક કરતાં અર્જુનમાં સદ્‌ભાવના અને સત્‌પ્રવૃત્તિ જાગે!

* સ્થિરબુદ્ધિ અને ચંચળબુદ્ધિ *

''કિંતુ ના સ્થિરબુદ્ધિ જે, એને શી શુભ ભાવના?
જેને ના ભાવના ઊર્ધ્વ શાંતિ ક્યાં થકી એહમાં? ૧૩૮

નથી જ્યાં શાંતિ કાંઈ ત્યાં સુખ ક્યાંથી મળે? કહે;
એવાઓ તો અશાંતિના સમુદ્રે જ ડૂબ્યાં કરે. ૧૩૯

દીવા જેવું જણાયે જ્યાં સોંસરું સ્થિતપ્રજ્ઞને;
વિષયોમાં રચેલા છે, અજ્ઞાની કૈં ન ત્યાં જુવે. ૧૪૦

અજ્ઞાનીને દિસે 'ચોખ્ખું' તે ભાસે સ્થિરબુદ્ધિને
યોગી જે છે,સમાધિસ્થ, 'મેલું' જુએ અવશ્ય તે.'' ૧૪૧

આવા સ્થિરબુદ્ધિ કે સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગીનો પરમાનંદ કેવો હોય છે, તે તરફ આંગળી ચીંધી શ્રીભગવાન સ્થિત-પ્રજ્ઞનું લંબાણભર્યું ને મોહક વર્ણન સમાપ્ત કરે છે.

* બ્રાહ્મી સ્થિતિ *

''નદી-નાળાં તણાં પાણી સમુદ્રે શમી જાય છે;
વિષયોમાત્ર યોગીમાં તેવી રીતે સમાય છે. ૧૪૨

રહે સમુદ્રની પેઠે તેઓની શાંત પ્રકૃતિ;
એવી તે યોગીઓની શી નિત્ય દિવ્ય રહે સ્થિતિ! ૧૪૩

ત્યજીને કામના સર્વે નિરહંકારી તે રહે;
રહી તટસ્થ તે વર્તે; છોડી સૌ મમતા જીવે. ૧૪૪

અંતર્‌બાહ્ય સ્થિતિ એવી પ્રત્યક્ષ પ્રભુમાં જીવી-
મૃત્યુ પર્યંત જે જીવે, તે પામે બ્રહ્મની સ્થિતિ.'' ૧૪૫

ૐ

અધ્યાય ૩ જો

(કર્મયોગ)

સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે અંતરની પરમ શાંતિવાળું હૃદય. તોયે તેનો અર્થ નહિ કે તે આળસુ થઈને બેસી રહે, ને કંઈ કામ ન કરે. માનવીએ ભાગે આવેલાં કર્મ તો કરવાનાં જ છે, એવું શ્રીભગવાન હવે અર્જુનને, તેના પ્રશ્નના જવાબમાં સમજાવે છે.

* મળેલાં કર્મ *

અર્જુન પૂછે છે :-

''કર્મથી જ્ઞાન જો શ્રેષ્ઠ, તો ખેંચો મુજ લક્ષને-
યુદ્ધના કર્મ ઘોરે કાં? ના ગળે ઉતરે મને. ૧

મને મોહ પમાડો કાં? કહો જે એકનિશ્ચયે,
ખરું કલ્યાણ શેમાં છે? બતાવો માર્ગ તે મને.'' ૨

શ્રીકૃષ્ણ જવાબ વાળે છે :-

''બન્ને પ્રકારની નિષ્ઠા મેં તો દર્શાવી છે તને;
પ્‌હેલી છે જ્ઞાન-યોગીની બીજી છે કર્મ-યોગીની. ૩

વિમુખ કર્મથી જે ર્‌હે તેને મોક્ષ ન સાંપડે;
છોડી જો કર્મ દે, તોયે એને ના સુખ થાય છે. ૪

અનેક જાતના ઘોડા દોડાવે કૈં માનવી મને;
બેઠાડુ આળસુ જેવા; મિથ્યાચારી જ મૂર્ખ તે. ૫

ઈન્દ્રિયો વશ રાખીને યજ્ઞ જે તુજ નિશ્ચિત-
ભાગે આવેલ જે કર્મ, તે તું પ્રેમે કર્યાં કર. ૬

આળસુ માત્ર બેસી ર્‌હે; એનાથી, પાર્થ! જાણજે
-કલ્યાણ આળસુનું તો કદીયે ના થવાનું છે. ૭

સંયમે ઈન્દ્રિયો રાખી વિષયો મનથી સ્મરે;
બને દંભી, દુરાચારી, મલિન મનને કરે. ૮

કિંતુ સંયમ સાધીને અનાસક્ત થઈ પૂરા-
ભલે ઈન્દ્રિયથી કર્મ કરે, આનંદ પામતા.'' ૯

હવે એવાં મળેલાં કર્મો પણ કેવા ભાવથી કરવાથી તે કર્મ-યજ્ઞ થાય, કે જેથી એવાં કર્મો બંધનરૂપ ન નીવડે, તે બતાવે છે.

* કર્મ-યજ્ઞ *

''કરો નિયત જે કર્મ, શ્રેષ્ઠ કર્મ, અકર્મથી;
કરો જો ના કશું કર્મ કાયા-ધર્મ પડે તૂટી. ૧૦

કરતાં કર્મને, તારે રાખવું યાદ આ મન;
યજ્ઞની ભાવનાહીન કર્મ ના, કિંતુ બંધન. ૧૧

પારકાના ભલા સારુ ઉઠાવેલો બધો શ્રમ,
રહે તેમાં પ્રભુભાવ હૈયે, તો કર્મ-યજ્ઞ તે.'' ૧૨

અને એ કર્મયજ્ઞ ભક્તિસ્વરૂપ હોવો ઘટે. આવા ભક્તિ અને કર્મના સમન્વયના પ્રસંગ માટે અર્જુને - એટલે સૌ કોઈએ અને સાધકે - સદાય તત્પર રહેવાનું છે.

✻ ભક્તિ-કર્મ-યજ્ઞ ✻

''બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ-આરંભે સર્જ્યો યજ્ઞ સનાતન;
કરતાં યજ્ઞ સંસારે તમોને સિદ્ધિ સાંપડે. ૧૩

આવો જે યજ્ઞ તે ભક્તિ; ભક્તિકાજ કરાય જ્યાં,
આસક્તિ, રાગ ને દ્વેષ હોય ના લેશમાત્ર ત્યાં. ૧૪

આવો યજ્ઞ અને આવી ભક્તિ નિત્ય કર્યા કર;
તક આવી મળે માટે રહેજે ભાવથી તત્પર.'' ૧૫

આવો યજ્ઞ તો વિશ્વનો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે; જાણે કે વિશ્વ સરજાવતી વખતે બ્રહ્માએ જ બધાને આપેલો છે.

✻ વિશ્વવ્યાપી યજ્ઞ ✻

''બ્રહ્માએ વિશ્વની સાથે સર્જેલો છે જ યજ્ઞ આ,
-કેમ જાણે પ્રસારેલો વળી તે સાથ મંત્ર આ! ૧૬

'એકબીજા તણી સેવા પ્રભુ-ભાવે કર્યા કરો';
વૃદ્ધિને પામશો તેથી, જીવ સૌ દેવતા ગણો. ૧૭

પ્રસન્ન દેવતા રાખ્યે ભક્તિથી તમને સદા
-પ્રસન્ન રાખશે દેવો; સેવા-યજ્ઞ કરો કર્યા. ૧૮

તમને દેવ રીઝેલા આપશે મનવાંછિત-
-જીવનું શ્રેય જે સર્વ, વિના માગ્યા મળે ફળ.'' ૧૯

આવો યજ્ઞ કર્યા વિના ખાનારો 'ચોર' છે, અને એ યજ્ઞ સાથે તો ભોગ પણ ભોગવાય અને પાપમાંથી મુક્તિ મળે એવું અભય-વચન શ્રીભગવાન અર્જુન દ્વારા જીવમાત્રને આપે છે.

✻ યજ્ઞનો લાભ ✻

''યજ્ઞ-કર્મ કર્યા વિના પ્રભુનો ભાગ ઝૂંટવી
-ખાય છે, તે ગણાયે છે 'ચોર'; નિશ્ચે તું લે ગણી. ૨૦

આપીને પ્રભુનો ભાગ ખાય, ને બાકી ભોગવે,
યોગ્ય છે 'ભુક્તિ' એવી તે; પાપથી મુક્ત થાય તે.' ૨૧

આવા કર્મયજ્ઞના આધારે જ વિશ્વ નભે છે, એમ કહી એવા યજ્ઞનો મહિમા શ્રીભગવાન ઑર વધારી દે છે.

✻ યજ્ઞાધારે વિશ્વ ✻

''નભે છે અન્નથી જીવો; વર્ષાથી અન્ન થાય છે;
યજ્ઞથી થાય છે વર્ષા; કર્મથી યજ્ઞ તો બને. ૨૨

કર્મ પ્રકૃતિથી થાય, પ્રકૃતિ પ્રભુથી બને;
પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મની યજ્ઞે તેથી તો નિત્ય થાય છે. ૨૩

યજ્ઞ-ચક્ર સદા આવું ચાલે, જીવે ન તે રીત;
મિથ્યા જીવે, નરો તેવા જાણજે મૂર્ખ લંપટ. ૨૪

પાર્થ! જો જીવ જે મૂઢ શ્રમજીવી જ દીસતા,
-પડ્યાં જ રહીને તેયે ખાઈ ના શકતા કદા. ૨૫

દેખાયે આ જયહીં સત્ય સર્વ મૂઢ જીવો વિષે,
વધારે કેટલું સાચું તો તો માનવી માટ તે! ૨૬

કર્મમાં અક્ષર-બ્રહ્મ પણ વિરાજે છે અને જે આ

કર્મયજ્ઞ કરતો નથી તે નકામો જીવે છે, એમ કહીને પણ કર્મયજ્ઞનું મહત્ત્વ અર્જુનના મનમાં ભગવાન ઠસાવે છે.

✻ કર્મ-બ્રહ્મ-ચક્ર ✻

''ઊપજ્યું બ્રહ્મથી કર્મ; બ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મથી;
વસેલા અક્ષરબ્રહ્મ કર્મમાં પણ એ થકી. ૨૭

કર્મનું રૂપ તો યજ્ઞ; ભક્તિ ને યજ્ઞ એક છે;
ભક્તિ, સેવા, મહીં તેથી વિરાજે પરબ્રહ્મ તે. ૨૮

અનુસરે ન જે કોઈ આવી આ ઘટમાળને,
વૃથા જ જીવતો જીવ, 'એને પાપી તું જાણજે'. ૨૯

આવી રીતે યોગ્યપણે કર્મયજ્ઞ કર્યા કરવાથી માનવી કર્મની પાર જાય છે; ત્યારે તેની સ્થિતિ કેવી હોય, તે શ્રીભગવાન જણાવે છે.

✻ કર્માતીત ✻

''સદા સંતુષ્ટ જે રહે છે, ભોગવે શાંતિ અંતરે,
ના 'કરવાપણું' એને રહેતું કાંઈ પછી ખરે. ૩૦

કર્યેથી લાભ ના કાંઈ; ના કર્યેથીય હાનિ ના;
પર બધાથીયે; એને રાગદ્વેષાદિ ક્લેશ ના. ૩૧

કોઈ માટે કંઈ સ્વાર્થ ના, છતાં પણ કો દિને,
-છોડી નહીં શકે જોજે, યજ્ઞના દિવ્ય કર્મને.'' ૩૨

આવી રીતે પૂર્ણપુરુષ પણ જ્યારે કર્મયજ્ઞ કર્યાં કરે છે, તો હે અર્જુન! તું શેનો કર્મ છોડવાની વાત કરે છે? માટે કર્મ તો જરૂર કર, પણ કેવાં?

✻ અનાસક્ત કર્મ ✻

''કર્તવ્ય-કર્મ તેથી સૌ નિત્ય તું કરતો રહે;
કિંતુ કૈં રાગ કે દ્વેષ, આસક્તિ ત્યાં ન રાખજે. ૩૩
યજ્ઞ-કર્મ કરે જે કો અનાસક્ત રહી સદા,
પામે તે પ્રભુનો ભાવ શંકા ત્યાં ના રહે કદા. ૩૪
તો પછી કેમ તારાથી વર્તાયે ઊલટું? કહે;
હજીયે ગૂંચ આ તારી પાર્થ! કાં નહિ ઊકલે?'' ૩૫

જેઓ કર્મની પર થયા છે એવા શ્રેષ્ઠ જનો પણ— શ્રીભગવાન પોતે પણ — કર્મ કરે છે, તો હે અર્જુન! તારા જેવાયે તો શા માટે કર્મ છોડવાં?

✻ કર્મયોગી ભગવાન ✻

''સારા અને વળી મોટા શ્રેષ્ઠ જે જગમાં જનો,
જેવું તે આચરે તેવું સામાન્ય આચરે જનો. ૩૬

વધારે ક્યાં જવું આઘે? જોને અર્જુન! તું મને;
મારે શો સાધવાનો છે કરીને કર્મ સ્વાર્થ તે? ૩૭
છતાંયે થાક ના ખાતાં કેવો રાચું છું કર્મમાં!
અનુવર્તે મને લોકો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં.'' ૩૮

અને ધાર કે હું જ આળસ કરું, તો આ આખા વિશ્વનું શું થાય? બધે અંધેર જ ફેલાયને? માટે તારે પણ મારી જેમ કર્મ કરવાં જ જોઈએ.

✻ હું આળસી જાઉં તો ✻

''વર્ણસંકરતા જન્મે જો હું કર્મ કરું ન તો;
ઘાતક હણનારો તો ગણાઉં હું જ સર્વનો. ૩૯
કિંતુ હું આળસી જાતાં, થાયે શી જગની દશા?
એવી તો કલ્પનાને કો કલ્પવાયે સમર્થ ના. ૪૦
સૂર્ય, ચંદ્ર ને તારા ઈત્યાદિ સ્થિર થાય, ને
વિશ્વનો નાશ તો થાય; એ તો તું સમજી શકે. ૪૧
પ્રકૃતિના ગુણે થાતાં કર્મ સૌ તોય, ને ગણે
-અહંકારે થઈ મૂઢ કર્તા માને જ નિજને. ૪૨

ગતિને આપનારો તો તે સૌનો હું જ છું ખરે;
વળી હું રાખનારો છું તે સૌને નિયમે બધે.'' ૪૩

આમ શ્રીભગવાન અવિરત કર્મ કરનાર હોવા છતાં એનાં કર્મ અને લોકોનાં કર્મ વચ્ચે જે ફરક છે તે હવે બતાવે છે.

✻ મોટો ફેર ✻

''છતાં લોકો અને મારા મહીં તો ફેર એ જ કે
-મને આસક્તિ ના કાંઈ; આસક્ત સહુ જીવ છે. ૪૪
રહીને સ્વાર્થને તાબે મજૂરી જ કર્યાં કરે;
જડતામાં ડૂબેલાં જે, એવાં ના મુજને લહે.'' ૪૫

અર્જુન જેવા સમજુ જીવે તો અનાસક્તપણે કર્મ કરીને પોતાનું તથા સર્વનું કલ્યાણ થાય એમ જીવન ગાળવાનું છે.

✻ અર્જુનને શિખામણ ✻

''તું જેવો સમજુ, ડાહ્યો છોડે જો નિજ કર્મને,
તેમ વર્તી પછી લોકો બુદ્ધિ-ભ્રષ્ટ થઈ જશે. ૪૬
તારે આસક્તિ છોડીને કર્તવ્યો કરવાં ઘટે;
એને તું યજ્ઞ માની, ત્યાં હોમી દે તુજ સર્વને. ૪૭

હોમતાં એમ હોમાતાં યજ્ઞભાવેથી કર્મને-
કરતાં પામશું જ્ઞાન તેમાંથી પ્રભુ પેર જે.'' ૪૮

અને એવો કર્મયોગ બીજાઓમાં બુદ્ધિભેદ ન ઊપજે, તેઓ આળસુ ન થાય, અને એ બધાં ધીરેધીરે શ્રીભગવાનને પંથે પડે એ રીતે કરવાનો છે, ને તારે જીવતા પદાર્થપાઠ થવાનું છે.

✻ જીવંત પદાર્થપાઠ ✻

''કર્તવ્યપાલને પાર્થ! બુદ્ધિનો ભેદ કોઈને-
રખે કરાવતો! જોજે! સદ્‌વિવેક તું ખોઈને. ૪૯
કર્મ-ભ્રષ્ટ થતાં લોકો અટકે એમ વર્તજે;
તારો ધડો બધાં લેશે, માટે સાવધ તું રહે. ૫૦
ધીરે ધીરે અનાસક્ત થાય સૌ એમ તું રહે;
પદાર્થપાઠ પ્રત્યક્ષ જીવી દે અન્ય જીવને'' ૫૧

વળી પાછું બીજી રીતે વિચારીએ તો :

''આપણી રીતથી લોકો ચાલશે એમ જાણીને-
આપણે વર્તવાનું ના; શ્રેયાર્થે વર્તવું ઘટે. ૫૨

પ્રભુ-પ્રીત્યર્થના ભાવે ભલે કર્મ થયાં જતાં;
'વર્તશે તેમ તો બીજાં', ના થવા એવી શક્યતા. ૫૩
યજ્ઞ-કર્મ તણો ઊંડો પ્રભાવ ને પ્રતાપ છે; તેની
છાપ પડે જેથી જીવન ઊર્ધ્વ થાય છે. ૫૪
થયેલા ભક્ત જ્ઞાની છો, 'તે રીતે વિશ્વ વર્તશે';
એવું માની કદી કર્મ ના થવા દેવું જોઈએ. ૫૫
જીવન-શ્રેયને અર્થે, થવા વિકાસ જીવને-
કર્મ-યજ્ઞ પ્રભુ ભાવે કર્યાં કરો નિરંતરે." ૫૬

માનવી પોતાના સ્વભાવને લીધે સર્વ કંઈ કર્મ કરે છે; આમ છે તો પછી શા માટે માનવીએ અહંકાર રાખવો જોઈએ કે 'હું આ કરું છું?'

✻ સ્વભાવજન્ય કર્મ ✻

"પ્રવર્તે ગુણ ગુણોથી ગણે ગુણજ્ઞ ધર્મને;
'ગુણમાં ગુણ જે વર્તે' જાણી આસક્ત ના ૫૭

★સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ એમ ત્રિગુણાત્મિકા માયાનાં કાર્યરૂપ પાંચ મહાભૂત (આકાશ, તેજ, વાયુ, જળ, પૃથ્વી), બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા શબ્દાદિ પાંચ વિષય - આ બધાંના સમુચ્ચયને 'ગુણવિભાગ' કહેવાય છે, અને એમની પરસ્પરની ચેષ્ટા કે પ્રક્રિયાનું નામ "કર્મ-વિભાગ" છે.

સ્વભાવ-કારણે રહેતા ગુણો સર્વ મનુષ્યમાં;
કર્તવ્યક્ષેત્રમાં તેને પ્રેર્યાં તે કરતાં સદા. ૫૮
'કરું છું હું' પછી એવું, હોય જે મૂર્ખ, માનશે;
તેથી એવો અહંકાર મનથી કાઢી નાખજે. ૫૯
શ્વાસ લેવાનું કર્તવ્ય પ્રકૃતિ જીવમાત્રની;
સ્વભાવે પાંપણો હાલે આંખે જો બેસતું કંઈ. ૬૦
સ્વભાવે કર્મ આવાં સૌ થાય જે આપમેળેથી;
ભાન કર્તા તણું ત્યારે કોઈને હોતું ત્યાં નથી. ૬૧
ધરવો શો અહંકાર તો એવાં કર્મ-કારણે?
કરવાં આમ જો કર્મ, સ્વ-ભાવે કાં ન થાય તે? ૬૨

આવી રીતે અહંકારને વશ થઈને માનવી પોતાના સ્વ-ભાવ (પોતાનો અસલ ભાવ, એટલે કે શ્રીભગવાનનો ભાવ) ભૂલી જઈને કર્મો કરે છે. તેમાંથી કેમ બચવું તે શ્રીભગવાન કરુણા કરીને અર્જુનને બતાવે છે.

✻ સમર્પણથી મુક્તિ ✻

"સ્વ-ભાવે કરવાં કર્મો માર્ગ મધ્યમ એક છેઃ-
'બધાં કર્મો મને આપો મમતા કાઢી નાંખીને.' ૬૩

મારામાં ચિત્ત પ્રોઈને સમર્પ કર્મ સૌ મને;
આશા મમત્વ ત્યાગીને જ્વરમુક્ત થઈ લડ. ૬૪
સહુ સ્વાર્થ, અહંવૃત્તિ, ભાગશે તેમ વર્તતાં;
સ્વાભાવિક સહુ કર્મો નિર્દોષ થઈ સૌ જતાં. ૬૫
બધી જંજાળ માંહીથી થશે તે વેળ મુક્ત તું;
રહેશે ના પછી તારે કાંઈ બંધન કર્મનું." ૬૬

કેટલાક સંન્યાસીઓ સ્વભાવને એટલે પ્રકૃતિને વશ કર્મો કર્યા કરતા હોય છે, તેમ છતાં એવો દાવો રાખે છે કે તેઓ કર્મ કરતા નથી. તેઓ બહારથી કર્મો કરતા દેખાતા નથી, પણ તેવો તેમનો દાવો મિથ્યા છે.

✻ બળાત્કારે નિવૃત્તિ ✻

"સ્વભાવે કર્મ તો થાય; બળાત્કાર છતાં કરી
-ભાગે આવેલ કર્મોયે ત્યજી, દાવો કરે કદી- ૬૭
કોઈ, કે 'હું કશું કાંઈ કદીયે કરતો નથી';
તો એ દાવો નથી યોગ્ય; ભ્રમ એ જાણજે નકી. ૬૮
ભલેને બ્હારથી એવો કર્મ ના કરતો દિસે;
મન તોયે છતાં એનું ઘડે ઘાટ, પ્રપંચ કૈં. ૬૯

બાહ્ય ચેષ્ટાથીયે આ તો ભૂંડું ને વધુ બાંધશે;
માટે તું ભાગ! એનાથી શ્રેય તું ઉર જો ચહે." ૭૦

પણ સામી બાજુએ કર્મ કરતાં 'રખે ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ જવાય!' એવી અત્યંત જરૂરી ચેતવણી પણ શ્રીભગવાન અર્જુનને આપે છે.

✻ ચેતવણી ✻

"ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો મહીં રાખતી
-રાગદ્વેષ; તું ના થાતો તાબે એ ધાડપાડુને." ૭૧

એટલી ચેતવણી આપીને શ્રીભગવાન બેસી નથી રહેતા. ઇન્દ્રિયોને વશ ન થવાના ઉપાયો પણ બતાવે છે.

✻ ઉપાયો ✻

"અનાસક્ત થવા કાજે, કર્મ કાંઈ ન ગોતશો;
ભાગે આવેલ જે કર્મ, પ્રભુ-પ્રીત્યર્થ તે કરો. ૭૨
આગે એમ જતા જાશો, 'પ્રભુ કર્મ કરાવતો'
-ઉત્પન્ન ભાવના એવી તમારા દિલમાં થશે. ૭૩
અહંભાવ ટળી જાશે એવું ભાન હૃદે થતાં;
સ્વધર્મે તું મથ્યો રહેજે જોજે! તું ચૂકતો જરા." ૭૪

મળેલા કર્મ સિવાયનું કર્મ એટલે પરધર્મ. તે ન જ કરવો. પરંતુ સ્વધર્મ તો મરણને ભોગે પણ કરવો જ.

✻ સ્વધર્મ-પાલન ✻

"પરધર્મ ભલે છોને આકર્ષે તુજ ચિત્તને,
તોયે તે ભયકારી છે; મથી તું જાગતો રહે. ૭૫

સ્વધર્મ-પાલને મૃત્યુ આવે તો તુજ મોક્ષ છે;
ધન્ય કો આત્મને થાતી મૃત્યુની ભેટ એ રીતે." ૭૬

આટલું છતાં અર્જુનના મનને સમાધાન થતું નથી. તેથી તે વળી પ્રશ્ન પૂછે છે.

✻ પ્રશ્ન ✻

થયું તોય સમાધાન પાર્થના મનનું નહીં,
પૂછે છે નમ્રતાથી કૈં પ્રશ્ન તે ફરી ને ફરી. ૭૭

"કોનો પ્રેર્યો કરે છે તો પાપકર્મ મનુષ્ય આ?
ઘણી વારે બળાત્કારે શાથી તે ઘસડાય ત્યાં?" ૭૮

શ્રીભગવાનને આવા પ્રશ્નથી પ્રેમ, આનંદ ઊપજે છે ને તેઓ જોરદાર વાણીમાં જવાબ આપે છે.

✻ કામ-ક્રોધ ✻

"પ્રેરે છે પાપકર્મોમાં કામ-ક્રોધ મનુષ્યને;
સાથી તે એકબીજાના; એકબીજા વિષે ભળે. ૭૯

પૂર્ણ, કામ થયો ના જો, ઊભો રૂહે ક્રોધ આવીને;
શત્રુ એ નિત્યના લાગ્યા દક્ષ એ તો રજોગુણી. ૮૦

ઝઘડો તેમની સાથે ઊભો હંમેશનો રહે;
જન્મ્યા બે જન્મથી સાથે; દોહ્યલા જીતવા ખરે." ૮૧

આ કામ-ક્રોધનું એક થઈ ગયેલું જોડકું માનવીને કેવા આવરી લે છે, ગૂંગળાવી મૂકે છે, તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ આપવા માટે શ્રીભગવાન ત્રણ સચોટ દાખલા આપે છે.

✻ ત્રણ દૃષ્ટાંતો ✻

"જ્યાં સુધી ઑરમાં ગર્ભ, ત્યાં સુધી ગૂંગળાય તે;
ધૂમાડો જ્યાં સુધી હોય, પૂરો ચેતે ન અગ્નિયે. ૮૨

દર્પણ શ્વાસથી કેવું ઝાંખું તે થઈ જાય છે!
એ રીતે કામ ને ક્રોધ જ્ઞાનીનું* જ્ઞાન આવરે. ૮૩

* અહીં "જ્ઞાની"એ શબ્દનો અર્થ પૂરેપૂરો અનુભવી નહીં એવો જ્ઞાની.

એ કામ-ક્રોધ જીતવા કેવા કઠણ છે ને કેવાં સાધનો વડે તે માનવીને પછાડે છે, તે પણ બતાવી દે છે.

✻ કામરૂપી અગ્નિ ✻

"પામવા દે ન તે* તે જ એને તે ગૂંગળાવી દે;
માટે તને વદું પાર્થ! એથી તું ચેતતો રહે. ૮૪

કામને અગ્નિના જેવો ભીષણ એમ જાણજે;
બુદ્ધિ, મનેંદ્રિયો તાબે લૈ પછાડે મનુષ્યને. ૮૫

આશ્ચર્ય! 'કામ ને ક્રોધ'; ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિસૌ-
ત્રણે તે જ્ઞાનને ઢાંકી પમાડે મોહ રાગ શો!" ૮૬

આમ માનવીનાં બુદ્ધિ, મન અને ઇન્દ્રિયો વશ કરી, તેને જ સાધન બનાવી એ માનવીને પછાડે છે, તેથી પાછાં એ જ સાધનો વડે કામ-ક્રોધ જીતાય.

✻ જીતની રીત ✻

"એટલે ઇન્દ્રિયો પૂહેલી સંયમે નિજ રાખીને
— પછી લે મનને જીતી સાધવા તુજ ધ્યેયને. ૮૭

* તે = કામ અને ક્રોધ.

બુદ્ધિ, એમ થતાં, તારે નિશ્ચયે વશ શી થશે!
જિજ્ઞાસાથી રહી તેવો યજ્ઞ તું કર ઉદ્યમે." ૮૮

ઇન્દ્રિયો, કામ, ક્રોધાદિ શક્તિ ગમે તેટલી બળવાન હોય પણ તે બધી જ શક્તિ એકઠી કરીએ તો પણ એથી આત્મશક્તિ વધારે બળવાન છે. એવી રીતે હે અર્જુન! તું નિશ્ચયથી દૃઢ થઈને પાકું સમજજે.

✻ આત્માની શક્તિ ✻

"ઇન્દ્રિયો, મન ને બુદ્ધિ ચઢે એક-એકથી;
આત્મ-શક્તિ બધાંથી આ અપાર બળવાન છે. ૮૯

આત્મની શક્તિનું ભાન ક્ષુદ્ર માનવીને નથી;
ઇન્દ્રિયો, મન ને બુદ્ધિ તેથી ના વશ તો થતી. ૯૦

તનુથી શ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રિયો, શ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રિયથી મન;
મનથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ છે, આત્મા છે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિથી." ૯૧

તેથી આત્માની શક્તિનું ભાન જાગવાની એટલે કે આત્મવિશ્વાસ જાગવાની ઘણી જ જરૂર છે, તેમ થાય તો કામ-ક્રોધ તાબે થાય.

✻ આત્મ-વિશ્વાસ ✻

“આત્માની શક્તિનું જાગે ભાન-વિશ્વાસ જો હૃદે,
પછી તો સર્વ બીજું તે સ્હેલું તુર્ત થઈ પડે. ૯૨

ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ જે ઠામે રાખી સદા શકે,
કામ ને ક્રોધનું સૈન્ય એને કૈં ના કરી શકે.” ૯૩

આવો આત્મવિશ્વાસ કેવી રીતે જાગે?

✻ પ્રાપ્ત કર્મ દ્વારા ✻

“પ્રયત્ને જ વસેલું છે, સાફલ્ય સર્વ કર્મનું,
પ્રાપ્ત-કર્મ કર્યે જા તું પ્રભુપ્રીત્યર્થ ભાવશું. ૯૪

પ્રસન્નચિત્તથી એવા કર્મને યજ્ઞ માનીને;
સ્થિર ચિત્તે કર્યે જાજે જાણીને નિજ ધર્મ તે.” ૯૫

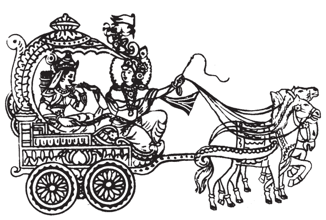

અધ્યાય ૪ થો

(કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ)

કર્મયોગ કંઈ નવો ઉપજાવેલો નથી; એ તો સનાતન છે ને તારી અગાઉ કેટલાયેને તે બતાવ્યો છે (ને તેથી તેમનો ઉદ્ધાર થયો છે). તું ધર્મસંકટમાં પડ્યો છે, એમ જોઈને મેં તને એ સમજાવ્યો.

✻ સનાતન યોગ ✻

કથે છે પાર્થને કૃષ્ણ, “નિષ્કામ કર્મયોગનો
-બતાવ્યો જે તને યોગ, એ છે પ્રાચીન કાળનો. ૧

એ તો છે ના નવી વાત, પૂર્વે મેં કહી કૈંકને;
પ્રિય ભક્ત હૃદે જાણી માર્ગ તે શીખવ્યો તને. ૨

તને જ્યારે દીઠો આવી પડેલો ધર્મસંકટે,
પામવા એ થકી મુક્તિ, જ્ઞાન ગુહ્ય દીધું તને.” ૩

‘કથ્યું કંઈકને પૂર્વે, તમે તો હમણાં થયા’;
એવું અર્જુનને લાગ્યું, પૂછે તે કૃષ્ણને તદા. ૪

“તારા મારા ખરે જન્મ થયા છે કેટકેટલા!
તે તે અર્જુન! જાણું હું, તને યાદ નથી રહ્યા. ૫

જીવ-અજીવનો સ્વામી, મારે જન્મ ન મૃત્યુ છે;
આધારે પ્રકૃતિના હું આત્મમાયાથી જન્મું તે.” ૬

જ્યારે જ્યારે ભક્તને ભીડ પડે છે અને સમાજમાં અધર્મ ફેલાય છે, ત્યારે ત્યારે હું જન્મ લઉં છું અને ધર્મની સ્થાપના કરું છું.

✻ ધર્મે જય ✻

“ધર્મગ્લાનિ થતી જ્યારે, ફેલાયે છે અધર્મ જ્યાં,
ત્યારે ત્યારે લઈ જન્મ, ભક્તોને મુજ રક્ષવા- ૭

કાઢું છું જુલ્મીઓનું ને જુલ્મનું હું નિકંદન;
સંહારી પાપીને, પાછું ધર્મનું કરું સ્થાપન. ૮

‘અધર્મનો ગમે ત્યારે થશે લોપ જ નિશ્ચયે
બેલી તો સાધુઓનો છે પ્રભુ’ એમ દઢાવીને,
-જાણી આ મુજ માયાને, હૈયે વિશ્વાસ રાખીને,
કર્મ-ધર્મ ન ત્યાગે જે; અંતે તે પામશે મને. ૯-૧૦

મૂળથી જ ધરે ધ્યાન ને તે લે મુજ આશ્રય,
હોય જ્ઞાન-તપે શુદ્ધ, કામાદિ થકી મુક્ત જ.” ૧૧

શ્રીભગવાને ગુણ-કર્મ પ્રમાણે ચાર વર્ણો રચ્યા, છતાં પોતે અકર્તા રહ્યા, એવું વિરોધના દેખાવવાળું સત્ય, હવે શ્રીભગવાન અર્જુનને કહે છે.

✻ કર્તા-અકર્તા ✻

“વાવે જેવું લણે તેવું; કરે તેવું જ પામશે;
કર્મના કાયદાથી થૈ મુક્ત, કો ના જીવી શકે. ૧૨

સ્તવે જે હેતુ-ભાવે કો, તેને હું સ્તવું તે રીતે;
ભજે ઊંડું મને જેઓ, તેઓ અનુસરે મને. ૧૩

ગુણકર્મ-સ્વભાવે તો કર્યા છે ચાર વર્ણ મેં;
‘કર્તા એનો છતાં હું છું’, માનતો એમ તું રખે! ૧૪

મારે તો કર્મમાંથી તે કશું ના ફળ જોઈતું;
પાપ કે પુણ્ય એકેયે મને ના હોય એ તણું. ૧૫

માયા આ ઈશ્વરી તારે જાણવા યોગ્ય ગૂઢ છે;
પ્રવૃત્તિ વિશ્વની જે જે, વર્તે ઈશ્વરી નિયમે. ૧૬

અલિપ્ત તે છતાં રહેતો એનાથી જાણ તું મને;
કર્તાયે ના અકર્તાયે, એવો હું વળી જાણજે. ૧૭

કર્મે શું છે? અકર્મે શું? વિકર્મે શું રહસ્ય છે?
કર્મની ગતિ શી ગૂઢ! એનો પાર ન પામશે.'' ૧૮

આ બધું કંઈ પોતાના ગુણગાન ગાવા સારું નહિ, પરંતુ અર્જુન એ પ્રમાણે અલિપ્ત રહીને કર્મ કરે, તે માટે શ્રીભગવાને કહ્યું છે.

✻ અનાસક્ત - કર્મયોગ ✻

''અલિપ્ત રહીને તેમ ફલેચ્છા સર્વ ત્યાગીને,
વર્તું હું જેમ, તું તેમ વર્તે તો મોક્ષને વરે.'' ૧૯

આવી રીતે અલિપ્ત રહીને શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે સમર્પણ કરીકરીને કર્મ કરનારને જ્ઞાન થાય છે અને તેવી તેની જ્ઞાન-દશા સર્વ કર્મ બાળી નાંખે છે.

✻ કર્મમાંથી જ્ઞાન ✻

''અકર્મે કર્મને પેખે, કર્મે અકર્મ પેખતો;
એવો નિઃસ્પૃહી યોગી, જે લેખે સૌ કર્મને કરે. ૨૦

કર્મે અકર્મને દેખે, આવો જે કો મનુષ્ય છે;
જે કર્મો કરવાનાં ના, જાણી લે છે જ તુર્ત તે. ૨૧

'તનુ છે કર્મને તાબે' એ જાણી ત્યજી સંગ્રહ-
સર્વ પ્રકારનો કર્મે, એને પાપ ન લાગશે. ૨૨

સૌ શુભાશુભ કર્મોને કસે જે જ્ઞાન-અગ્નિથી;
કહે વિદ્વાન સૌ એને, થતો તત્ત્વજ્ઞ બુદ્ધિથી. ૨૩

કર્મફળની આસક્તિ ત્યજી, કર્મ કરે ભલે-
-પ્રભુપ્રીત્યર્થ પ્રવૃત્તિ તે કરે, તોય ના કરે. ૨૪

સંકલ્પો, કામના, છોડી થાય યજ્ઞાર્થ કર્મ જો;
બળે જ્ઞાન-અગ્નિમાં પોતાનાં સહુ કર્મ તો. ૨૫

'વિષયસંગથી મુક્ત' જે પૂરો જ્ઞાનમાં સ્થિર;
તે યજ્ઞાર્થે કરે કર્મ, સ્પર્શે તેને ન બંધન. ૨૬

અનાયાસે મળે તેમાં સંતુષ્ટ જ રહે સદા,
બધી સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમભાવથી તે તદા.'' ૨૭

આવાં અનાસક્ત કર્મ કરનાર જ્ઞાનીનાં લક્ષણો અને તેની સ્થિતિ શ્રીભગવાન સમજાવે છે, કે જેથી અર્જુનને તે પરત્વે દિલ થાય.

✻ જ્ઞાનીનાં લક્ષણો ✻

''કર્મ-આસક્તિથી મુક્ત થવાને, સર્વ કર્મને-
કરંતાં પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે, કર્મ તે યજ્ઞરૂપ છે. ૨૮

કર્મનાં ફળનો પૂરો છોડી દે આમ સંગ જે,
સ્વતંત્ર હોય, સંતુષ્ટ, ઠેકાણે મન એનું રહે. ૨૯

સંગ્રહે છે કશું ના તે, સહેજે સૌ નીરોગીની-
શારીરિક ક્રિયા જેમ, તેની પ્રવૃત્તિ ચાલતી. ૩૦

વિચાર, વૃત્તિ, સંકલ્પ કે એવું બીજું સૂક્ષ્મ જે,
સંગ્રહાયે ન એવાથી મુક્ત તે શો બધાંથી યે! ૩૧

આખરે દિલ એવાને સંગ્રહ કે સમર્પણ,
-બાકી એવું કશું ના રહે, સ્પષ્ટ છે જેમ દર્પણ. ૩૨

'ચલાવી એ રહ્યો પોતે' એવું તો અભિમાન કૈં-
અરે ! ભાન જરાકેયે - હોતું ના મન એહને. ૩૩

નિમિત્તમાત્ર પોતે રહે; દુઃખ નિષ્ફળતાથી ના;
સાફલ્યે ના વળી હર્ષ; એને સર્વ સમાન ત્યાં. ૩૪

આશા-તૃષ્ણા વિનાનો જે નિરિચ્છ સાવ મુક્ત છે;
એવો નિમિત્ત સાચું જે, ઇશારે પ્રભુના જીવે. ૩૫

ફુલાઈ ના જતો એવો, ગભરાતો કદી ન તે;
કરે છે યજ્ઞરૂપે જ સર્વ કર્મો સદાય તે. ૩૬

સર્વ ક્રિયા મહીં જોતો 'મુજને' નિત્ય અર્જુન!
છેવટે તે 'મને' પામે એમાં ના કોઈ સંશય. ૩૭

જેમાં તેમાં 'મને' દેખે, સામે રાખ્યાં 'મને' કરે;
પોતાનામાં ગળી પોતે, પોતાને દિલ મેળવે.'' ૩૮

જુદીજુદી જાતના યજ્ઞો વર્ણવી એવા યજ્ઞો કેમ ઊલટા નુકસાન પણ કરી શકે, તેનું કારણ અને તેના ઉપાયનું સૂચન કરે છે.

✻ યજ્ઞ ✻

''છે ઘણી જાતના યજ્ઞો મૂળમાં સર્વ તેહના-
હોય છે પ્રેમભક્તિથી બ્રહ્માર્પણ જ સર્વદા. ૩૯

આહારનો કરી કાબૂ અગ્નિ જિવાડવા જમે;
યજ્ઞાર્થે ભાવ જ્યાં કર્મે તેને પુનિત જાણજે. ૪૦

સમર્પે સંયમાગ્નિમાં જ્ઞાની ઇન્દ્રિય તે બધી;
સમર્પે વિષયો સૌ ને મનાદિ સર્વ અગ્નિમાં. ૪૧

આત્મ-નિગ્રહ અગ્નિ શો જન્મે છે જ્ઞાનયોગથી;
બધાં કર્મો દીયે હોમી વૃત્તિ - સંયમ - યોગથી. ૪૨

'રાખવી ઇન્દ્રિયો તાબે' યજ્ઞની એક રીત એ;
યજ્ઞકર્મ કરે તો ત્યાં હેતુનું જ્ઞાન રાખજે. ૪૩

જુદા જુદા જગે યજ્ઞ ત્યાગ ને તપ, યોગના;
જ્ઞાનયજ્ઞ કરે કોઈ ઉગ્ર વ્રતો કરે ઘણા. ૪૪

પ્રાણ અપાનમાં હોમી, પ્રાણે અપાન હોમતા;
પ્રાણાયામી કરે એવા કેવા કેવા જ યજ્ઞ હા! ૪૫

કોઈને દાન દેવાનું પાર્થ તે પણ યજ્ઞ છે;
જો તેમાં ના પ્રભુભાવ મિથ્યા તે દાન જાણજે. ૪૬

શમાવે પ્રાણ ને વૃત્તિ, કરે શુદ્ધિ તણી ક્રિયા;
યજ્ઞ છે સર્વ તે પાર્થ! એવા યજ્ઞ ઘણા ઘણા. ૪૭

જે યજ્ઞામૃત રહે શેષ ખાતાં, ઈશ્વરને વરે;
ને યજ્ઞહીનને વિશ્વે ક્યાંય ના સુખ સાંપડે. ૪૮

પ્રવૃત્તિ યજ્ઞને નામે સમજ્યા વિણ આચરે;
ભલાને બદલે ભૂંડું થાય અજ્ઞાનને લીધે. ૪૯

દ્રવ્ય-યજ્ઞથી તો શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞ જરૂર છે;
'સૌ કર્મ જ્ઞાનમાં પૂર્ણ થાય છે' એમ જાણજે. ૫૦

પ્રત્યેક કર્મને તેથી કરવું જ્ઞાનપૂર્વક-
કરી મનાદિ એકાગ્ર, પાછું તે હેતુપૂર્વક. ૫૧

યજ્ઞ યોગ્ય રીતે કરવા માટે જ્ઞાનની જરૂર છે એમ ઉપર કહ્યું. તેથી હવે જ્ઞાન કેમ મળી શકે તે શ્રીભગવાન બતાવે છે.

* જ્ઞાન *

"જિજ્ઞાસા, વિનયાદિથી હૈયે ઉત્સાહ ધારીને;
ગુરુ કો જાણનારાથી જ્ઞાન તે મેળવાય છે. ૫૨

અક્ષરોનું ન આ જ્ઞાન, શંકાને નહીં સ્થાન ત્યાં;
એનો આરંભ શ્રદ્ધાથી, અનુભવાય અંતમાં. ૫૩

કર્મશીલ, ગતિશીલ શ્રદ્ધા સર્જનશીલ છે;
ઊગ્યે શ્રદ્ધા હૃદે એવી રાખે બેસાડી ના પથે,

ગતિને દઢ પ્રેરાવી શ્રદ્ધા તો માર્ગ પ્રેરશે;
પ્રેરણા, ભાવના, જ્ઞાને શ્રદ્ધા શી ચેતનાત્મક! ૫૪

ધ્યેયવિકાસના કર્મે શ્રદ્ધા ઉન્નતગામી છે;
રખાવે ચીટકી શ્રદ્ધા ભલે વંટોળ લાખ છે. ૫૫

મુશ્કેલી, દુઃખ, ગૂંચોમાં, ચિંતા, ત્રાસ મહીં બધે-
એકધારા ટકાવી ત્યાં શ્રદ્ધા દઢ રખાવશે." ૫૬

જ્ઞાન મેળવવાની રીત બતાવી, તેનાં શુભ પરિણામ હવે ગણાવે છે.

* જ્ઞાનનાં અમરફળ *

"એવા તે જ્ઞાનને પામી માનવી જીવમાત્રને-
પોતાનામાં જુએ ને તે એ રીતે મુજને જુએ. ૫૭

એને પ્રત્યક્ષની જેમ સૌ મારામય લાગતું;
જ્ઞાન આ નામીમાં નામી પાપીને પણ તારતું. ૫૮

મનુષ્યોનાં બધાં છૂટે આ જ્ઞાને કર્મબંધન;
સ્પર્શતુંયે નથી તેને એથી કૈં કર્મનું ફળ. ૫૯

કાષ્ટને અગ્નિ બાળીને જેમ રાખ કરે બધી;
તેમ જ્ઞાનાગ્નિ સૌ કર્મ કરે છે ભસ્મ આપથી. ૬૦

શ્રદ્ધા સંયમની લાગે હૈયામાં લૂહે ખરેખરી;
મળશે જ્ઞાન તો સાચું પામે અપૂર્વ શાંતિ શી!" ૬૧

વળી પાછા શ્રીભગવાન અર્જુન તરફ વળીને એને ઉદ્‌બોધન કરે છે કે, 'તું મથીકૂટીને પણ એ જ્ઞાન મેળવ'.

* જ્ઞાન મેળવ *

"તેથી તું રાખીને શ્રદ્ધા થૈ મારામાં પરાયણ;
ઇન્દ્રિયો વશ રાખીને જ્ઞાનને પામવા મથ. ૬૨

આત્મલક્ષી ઊંડી શાંતિ દિવ્ય તું પામશે હૃદે;
બ્રહ્માનંદનિધિમાં તું પછી નિત્ય તર્યાં જશે. ૬૩

અધ્યાય ૫ મો

(કર્મસંન્યાસયોગ)

શ્રીભગવાને પહેલાં સાંખ્યયોગ એટલે જ્ઞાનના યોગની (‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ની) વાત કરી; પછી કર્મયોગ કહ્યો; પછી કર્મો બ્રહ્માર્પણભાવે કરવાં એમ જણાવ્યું ને વળી ચોથા અધ્યાયયને અંતે જ્ઞાનનો મહિમા ગાયો. આથી અર્જુન (એટલે કે જિજ્ઞાસુ જીવ) મૂંઝાય છે અને પહેલાં તો એના સંશયો જાણે કે ઊલટા વધે છે.

* અર્જુનના સંશયો *

શંકા ઉદ્ભવી તેથી તો, પૂછે અર્જુન કૃષ્ણને;
“પૂછવું પડતું મારે વારે વારે પ્રભો! તને. ૧

જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહો જ્યારે, ‘કર્મની ના જરૂર કૈં;
છે સંન્યાસ વધુ સારો’, લાગતું એમ ત્યાં મને. ૨

વખાણો કર્મને જ્યારે, યોગ શ્રેષ્ઠ જણાય તે;
મન મારું કંઈ એનો કરી નિર્ણય ના શકે. ૩

પ્રભો! બન્ને મહીં સારું વધારે શું કહો મને;
કયે માર્ગે વળું, જેથી હૈયે શાંતિ મળે મને.” ૪

આ ઉપરથી ‘સંન્યાસ’ એ જ જ્ઞાન, અને ‘યોગ’ એટલે જ ‘નિષ્કામ કર્મ’, એમ સમજૂતી આપી એ બેમાંથી પોતાની પસંદગી સ્પષ્ટપણે કહે છે.

* યોગની વિશેષતા *

સાંભળી તે કહે કૃષ્ણ, “સારાં બન્નેય જાણજે;
‘સંન્યાસ’ એ જ છે જ્ઞાન; નિષ્કામ કર્મ ‘યોગ’ તે. ૫

મારે પસંદગી નક્કી કરવાની જ હોય જો-
બન્ને મહીં ગણું સારો નિષ્કામ કર્મનો પથ.” ૬

તોપણ જ્ઞાની અને યોગી અંતે તો એક જ છે. એવો સંન્યાસી કર્મ કરે કે ન કરે તે સરખું જ છે. અજ્ઞાની જ એ બેમાં ભેદ જુએ છે. પંથ જુદા છતાં એક જ લક્ષ્યે બન્ને પહોંચે છે.

* સંન્યાસી તે જ યોગી *

“આશા, તૃષ્ણાથી જે મુક્ત જેને દ્વેષ કશો નથી,
સંન્યાસી તે; રહે નોખો સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વથી. ૭

વિચાર, વૃત્તિ, સંકલ્પ તે તે સર્વ તણો થતો-
સંન્યાસ મન સંપૂર્ણ, તેને સંન્યાસી જાણવો. ૮

કરંતો હો ભલે કર્મ, કે પછી કર્મ ના કરે,
આવો જે તે સ્હેજેયે મુક્ત બંધનથી થશે. ૯

સ્વભાવ પ્રકૃતિજન્ય નોખા નોખા અનેક છે;
સાધન સૌ જુદાં તેથી રહેવાનાં જ જીવને. ૧૦

ફાવે જે એકને તે તો બીજાને ફાવતું ન હો;
તેથી તો જેમને ફાવે તે તેણે દિલ સાધવું. ૧૧

જ્ઞાન ને યોગને નોખા અજ્ઞાની જન તો ગણે;
જ્ઞાનીને મન ના જુદા; બન્ને એક જ રૂપ છે. ૧૨

સધાતું લક્ષ્ય બન્નેથી એક; તેથી જ બેયને
-ઓળખે એકરૂપે જે, ખરો તે જાણકાર છે. ૧૩

કેમ કે શુદ્ધ જ્ઞાની જે, કર્મની સિદ્ધિ પામતો
-સંકલ્પમાત્રથી; એવો બાહ્ય કર્મ કરે ન છો. ૧૪

એવો તો વીરલો કોક બિંદુ સમુદ્ર આગળે;
છતાં સમુદ્ર ને બિંદુ ગુણધર્મે જ એક છે.” ૧૫

આમ લક્ષ્યસ્થાનમાં બન્ને એક જ છે, છતાં આવો કર્મસંન્યાસ કર્મયોગ વિના સાધવો બહુ મુશ્કેલ છે. વળી શાંતિ કર્મયોગીને અને કર્મત્યાગીને અંતે તો એકસરખી જ મળે છે; તેથી કર્મયોગનો પંથ વધુ સારો છે.

* કર્મયોગની શ્રેષ્ઠતા *

“કર્મયોગ વિના સાધ્યે, કર્મસંન્યાસ સાધવો-
મુશ્કેલ પાર્થ! તે ભારે; સધાયે ના કદી પૂરો. ૧૬

કર્મયોગ તણા ભાવે સાધે જે જ્ઞાનયોગને,
પામે તે જ પરબ્રહ્મ નિશ્ચયે જાણ, અર્જુન! ૧૭

જ્ઞાનમાર્ગે મળે શાંતિ; ને શાંતિ કર્મમાર્ગથી;
બન્ને શાંતિ મહીં ફેર કોઈ પ્રકારનો નથી. ૧૮

જ્ઞાનનો માર્ગ શો સૂક્ષ્મ સ્હેલ આચરવો ન તે!
શરીર સાથ તો મૂળે સંકળાયેલ કર્મ છે. ૧૯

કર્મયોગ તણો માર્ગ તેથી સ્હેલો કહ્યો તને;
કર્મયોગ થવો સ્હેલો જે તે કોઈ મનુષ્યને.” ૨૦

કર્મયોગ થતાંથતાં કર્મસંન્યાસ અથવા જ્ઞાનયોગ આપોઆપ કેમ સધાય છે, તે હવે શ્રીભગવાન કહે છે.

✻ કર્મમાંથી જ્ઞાન ✻

"ત્યજાતાં રાગદ્વેષાદિ કામક્રોધાદિ સર્વશઃ;
નિષ્કામભાવ સંપૂર્ણ સ્ફુરંતો કર્મમાં દિલ. ૨૧

કરતાં કર્મ નિષ્કામ, ધીરે ધીરે મનુષ્યનું
-વધતું જાય છે, જોજે! બળ સંકલ્પનું ઘણું. ૨૨

બાહ્ય કર્મ થતાં જાય, ઓછાં આમ ધીમે ધીમે;
એની એને ખરું જોતાં કાંઈ ના ખબરે પડે. ૩૨

એવો છતાંય સૌ કર્મ છોડી દેતો ન હોય છે;
અને પાછો કરે કર્મ લાગે એવું ન એહને. ૨૪

એને સારુ નથી હોતો પ્રયત્ન પણ એહનો;
કર્મ, ભક્તિ મહીં એ તો રોકાયેલો રહે ઊંડો. ૨૫

વિરોધાભાસ શો એવો બન્ને પાસાં તણો ખરે!
સધાયે મેળ એવામાં, કર્મસંન્યાસી જાણજે. ૨૬

આમ દેખીતી રીતે બહારનાં કર્મ ઓછાં થતાં જાય પણ ખરી રીતે તો એનામાં ભારે કર્મશક્તિ પ્રકટે છે.

✻ સંકલ્પ દ્વારા કર્મ ✻

"બને જો તેમ, તો ભારે કર્મશક્તિ ઘણી વધે
-એવી ઉગ્ર બને, કે ના લેતો થાક જણાય તે. ૨૭

સંકલ્પે જ વસે તેનાં એમ તો કર્મ છેવટે;
ગતિ જેની ઘણી, વસ્તુ લાગે છે સ્થિર જેમ તે. ૨૮

દેખીતું ક્હેવું ના યોગ્ય 'આવો કૈં કરતો નથી';
કલ્પાયે જ સ્થિતિ એવી; છેલ્લો આદર્શ તે જ છે." ૨૯

આથી જે કર્મયોગને અંતે પાછું સંન્યાસનું જ ફળ મળે છે, તે કર્મયોગનો રસ્તો જ વધુ સારો એમ શ્રીભગવાન ફરીથી ભાર મૂકીને કહે છે.

✻ કર્મયોગની શ્રેષ્ઠતા ✻

"કર્મયોગ કહ્યો તેથી સારો મેં તુજને ખરે;
કોટિ નિષ્કામ કર્મોથી ફળ સંન્યાસનું મળે." ૩૦

વળી કર્મયોગ કર્યા વિનાનો સંન્યાસ જોખમકારક છે, એવી ચેતવણી પણ શ્રીભગવાન આપે છે.

✻ અધકચરો સંન્યાસી ✻

"સંન્યાસી જો થવા જાય, બાવાનાં બગડેય બે;
ઘાટનો, ઘરનો, ના ર્‌હે; કઢંગી સ્થિતિ પામશે. ૩૧

મિથ્યાચારી થવા પૂરો સંન્યાસીને જ સંભવ;
પડ્યા જો કર્મમાંથી તો ખોયું સર્વસ્વ, અર્જુન!" ૩૨

પણ જેણે અનાસક્ત કર્મ કરી — કર્મયોગ કરીને — કેવળ અલિપ્તતા મેળવી છે, તેનું 'નીરોગીપણું' તથા 'કર્મસંન્યાસ' વખાણે છે.

✻ નિર્લેપની સ્થિતિ ✻

"અનાસક્તિ વડે કિંતુ શુદ્ધ જે કર્મ આચરી
-જેણે છે મનને જીત્યું, સંયમે ઇન્દ્રિયો ધરી.

પોતાની એકતા સાધી જેણે સૌ જીવ સાથમાં,
આત્મ જેવા ગણે સર્વે, કર્મને કરવા છતાં

-એનાથી તે જુદો ર્‌હે છે; બંધને પડતો નથી;
ર્‌હેતો અલિપ્ત એ આત્મા સંસર્ગે જગના થકી. ૩૩-૩૪-૩૫

સૂણતાં, સૂંઘતાં, જોતાં, ખાતાં ને વદતાં, સૂતાં,
ઊઠતાં, બેસતાં, શ્વાસ-ક્રિયા સૌ કરતાં છતાં-

'તે કરતો ન કૈં હું તો' તે આપોઆપ થાય શાં!
કર્તૃત્વભાન ના એમાં, તેમ સંન્યાસી કર્મમાં. ૩૬-૩૭

બોલવું, ચાલવું, એ સૌ ક્રિયા, તે કરતો છતાં-
સ્વભાવે ઇન્દ્રિયો વર્તે સ્વ-સ્વ - તે ગુણધર્મમાં. ૩૮

શારીરિક ક્રિયા હોય સ્વાભાવિક નીરોગીની;
દેવાપણું નથી હોતું તેને કંઈ ધ્યાન તે મહીં. ૩૯

છોડતાં ફળની તૃષ્ણા શાંતિ શી જ્ઞાની પામતા!
કામી, અજ્ઞાની તો બદ્ધ કર્મના ફળમાં સદા. ૪૦

કર્મ, કર્તૃત્વ ને કર્મફળનો યોગ ના થતો-
પ્રભુને તો; થતો એ તો, ભોગ પ્રકૃતિને બધો. ૪૧

કોઈનું પાપ કે પુણ્ય લઈ ના શકે પ્રભુ શિરે;
આવૃત્ત જ્ઞાન અજ્ઞાનને મોહાયે જીવ તેથી તે. ૪૨

નીરોગી જેમ તે આત્મા શરીરે તે રહે છતાં
-પોતે અલિપ્ત છે, તે કૈં કરતો નથી જાણ ત્યાં." ૪૩

માટે હે અર્જુન! તારે અને માનવીમાત્રે તમામ કર્મો બ્રહ્માર્પણ કરવાં કે જેથી દિવ્ય પરમ શાંતિમાં જ રહેવાય.

✻ અનાસક્ત દિવ્ય શાંતિ ✻

"મનુષ્યે કરવાં તેથી સૌ કર્મ બ્રહ્મ-અર્પણ
બ્રહ્મને જ નિમિત્તે તો કરવાં કર્મ, અર્જુન! ૪૪

કર્મ સમર્પવા કેરી ભાવનાથી થયાં કર્યે-
બ્રહ્માર્પણ સદા, તેની બુદ્ધિ 'પ્રજ્ઞા' તદા બને. ૪૬

પાપ કે પુણ્યનો પુંજ તે નથી રચતો અને-
પાણીમાં પદ્મની જેમ કોરો, કર્મ કરી રહે. ૪૬

કેળવી છે અનાસક્તિ જેણે, તે યોગી નિત્યનાં
-કાયા ને મન, બુદ્ધિથી કર્મ સૌ કરતો છતાં-

છોડીને હુંપણું સર્વ વર્તે જે સંગ વર્જીને,
શુદ્ધ તે થાય છે પૂરો; પામતો દિવ્ય શાંતિને. ૪૭

મનાદિ પ્રકૃતિથી જે સંપૂર્ણ હો અલિપ્ત ને-
વર્જ્યો છે સંગ એ રીતે તે અનાસક્ત જાણજે. ૪૮

શ્વાસાદિની ક્રિયા જેમ સહજ કર્મ આચરે,
કરંતો કર્મ તે, તોયે કરંતો કર્મ, ના દીસે." ૪૯

બ્રહ્માર્પણ કરનાર યોગીનું મહત્ત્વ અર્જુનના

દિલમાં વધુ ઠસાવવા માટે એનું બીજી રીતે પણ મનોહર વર્ણન શ્રીભગવાન કરે છે.

✻ યોગીની સ્થિતિ ✻

"જે સ્પર્શ-જન્ય ભોગો સૌ, દુઃખનું મૂળ તે મહા;
આદ્યંતયુક્ત ભોગોમાં જ્ઞાની તે ના રમે કદા. ૫૦

મૃત્યુને આવતાં પ્હેલાં શમાવી કામ, ક્રોધને,
પોતાનામાં રમે પોતે તે નિજાનંદ યોગી છે. ૫૧

ભ્રમર મધ્ય દૃષ્ટિને એકાગ્રે પ્રાણ રોકતાં,
વિષયોથી થઈ મુક્ત ધારીને લક્ષ્ય મધ્યમાં,

ત્યજાતાં ભય, ક્રોધાદિ, મન સંયમ મેળવે,
તે વેળા ઓળખે પોતે પોતાને એકરૂપ તે. ૫૨-૫૩

પરોવાયેલ ર્‌હે બીજા અયોગી પરિણામમાં;
કેદીની જેમ બંધાયે પોતાના કર્મ-પાશમાં. ૫૪

નવ મુખો તણા દેહે મનથી કર્મ ત્યાગીને-
કરંતો ના, કરાવે ના, યોગી એમ સુખે રહે. ૫૫

આત્મા સંસ્કારી સંશુદ્ધ પાપ કે પુણ્ય ના કરે;
અલિપ્ત નિત્ય ર્‌હે તેવો ને આનંદે સદા વહે. ૫૬

આસક્તિ લીધી છે ખેંચી સર્વ કર્મો થકી બધી,
અહંભાવનું થાયે તો ત્યાં રૂપાંતર ચિત્તથી. ૫૭

ફળત્યાગ કર્યો જેણે, વર્તે શો જડવત્ બની!
નિમિત્તમાત્ર તે થાયે; સ્પર્શે તો પાપ-પુણ્ય શેં?" ૫૮

એનાથી ઊલટું પાપ-પુણ્યનો મેળ રાખી કર્મ કરનારા અજ્ઞાનીઓ જ કૂવામાં ઊંડા ને ઊંડા ઊતરે છે.

✻ અજ્ઞાનીની દુર્દશા ✻

"ઊલટું એથી, અજ્ઞાને પડેલા સર્વ જે જનો,
તેઓ જ નિત્ય રાખે છે મેળ સૌ પાપ-પુણ્યનો. ૫૯

કરતાં કર્મ એ રીતે ઊંડે ઊતરતા જશે;
એને કર્મે રહી જાશે અંતે તો 'પાપ' નિશ્ચયે." ૬૦

પણ જે પાપપુણ્યનો નહિ પણ જ્ઞાનનો જ મેળ રાખે છે, તે જ નિર્મળ થાય છે; ને તેનાં કર્મ પણ નદીની માફક સરળ સરળ વહ્યે જાય છે.

✻ જ્ઞાનીનાં કર્મો ✻

"જેમ અજ્ઞાનનો નાશ કરતો જાય જ્ઞાનથી,
સ્ફુર્યાં કરે સદા તેનાં કર્મે નિર્મળતા સહી. ૬૧

તેનાં સર્વેય કર્મોમાં પૂર્ણતા ને પવિત્રતા-
આપમેળે જ સર્જાય સમદર્શી રહે સદા. ૬૨

આવા મનુષ્યનાં કર્મો સ્વાભાવિક જ લાગતાં;
વહ્યે જાય ગતિ એની પ્રવાહ જેમ સર્વદા. ૬૩

શો જીવમાત્રનો મિત્ર! સૃષ્ટિનો સ્વામી તે મહા;
તેવા પૂરા મને પામે; પામે છે શાંતિ દિલમાં." ૬૪

એવો કર્મયોગી સમદૃષ્ટિ થઈ જાય છે ને પૂર્ણ સમત્વને પામે છે.

✻ સમત્વપૂર્ણ યોગી ✻

"વિદ્યાવિનયથી યુક્ત ને બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણ
- ગૌ, હસ્તિ, શ્વાન, ચાંડાળ, ગણે છે સર્વ તે સમ. ૬૫

આવા તે સરખા ભાવે સર્વની ભક્તિ તો કરે;
ન તુચ્છકાર કે માન 'નાનાં-મોટાં' ગણી હૃદે. ૬૬

'મોટા'થી તે નથી નાનો; મોટા નાના થકી ન તો,
સમત્વ દૃષ્ટિવાળો તે પૂરું સમત્વ પામતો." ૬૭

આવો પૂરું સમત્વ પામેલો યોગી શું કરે, કેમ વર્તે વગેરે લક્ષણો જણાવે છે.

✻ સમત્વપૂર્ણનાં લક્ષણો ✻

“હો અનાસક્ત સંપૂર્ણ દેવાદાર ગણી હૃદે
લ્હેણું દે સર્વને પોતે; એવો દે ન્યાય સર્વને. ૬૮

વિશ્વને જીતી લીધું છે એવાએ અહીં, અર્જુન!
બ્રહ્મનિષ્ઠા વિષે ર્‌હેતો કર્તવ્ય-રત તત્પર. ૬૯

એનું પ્રિય કરે કોઈ, ફુલાતો તે થકી ન એ;
કોઈ જો ગાળ દે, તેથી દુભાતોય વળી ન તે. ૭૦

બહારથી સુખ શોધે છે આસક્તિયુક્ત માનવી;
મેળવે છે અનાસક્ત શાંતિ અંતરથી ઘણી. ૭૧

કેમ કે બ્હારથી તેણે લીધો છે ખેંચી જીવને;
ઇન્દ્રિયોજન્ય ભોગો સૌ દુઃખનાં કારણો ખરે. ૭૨

કામક્રોધ થકી ઊઠે જે જે સર્વ ઉપદ્રવો-
અંતરે માનવી કેરા, સહી લેવા ઘટે સહુ. ૭૩

મન, બુદ્ધિ, અહં, પ્રાણ પ્રભુમાં લગ્ન રાખીને;
સહી તે લેતી વેળા ના તેમાં લક્ષ પરોવવું. ૭૪

આમ જોકે તે અંતરમાં સમાયેલો રહે છે, પણ તેથી

જ એ બધાં પ્રાણીઓના હિતમાં પણ યોગ્ય રીતે વર્તે છે. એવાં બીજાં અનેક લક્ષણો એનામાં દેખા દે છે.

✻ સમત્વપૂર્ણનાં બીજાં લક્ષણો ✻

“હિતે પ્રાણી તણા સર્વે અનાસક્ત મચ્યો રહે;
પીડાતો નથી સંદેહે એવો યોગી કદીય તે. ૭૫

નિઃસ્પૃહી ને નિરાળો ર્‌હે તે યોગી બાહ્ય વિશ્વથી;
કૈં બીજા વિષયો એવા સ્પર્શી એને શકે નહીં. ૭૬

પ્રાણાયામ વગેરેની ભાવના કરીને જીવે;
આંતર્ધ્યાન રહે ઊંડો નિષ્કામ-કર્મ યોગી તે. ૭૭

ઇચ્છા, કામ, ભય, ક્રોધ, રાગદ્વેષાદિથી ખરે,
રહીને વેગળો એવો યોગી શો અંતરે રમે! ૭૮

મને યજ્ઞાદિનો ભોક્તા, બધાંનોયે મહેશ્વર;
સહુ પ્રાણી તણો મિત્ર જાણે યોગી જ કોઈક. ૭૯

એવો કોઈક યોગી જે શાંતિ સંપૂર્ણ મેળવી,
રહે મુક્ત મને પામી તે મારા રૂપની મહીં.” ૮૦

ॐ

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો

(અધ્યાત્મયોગ)

અર્જુન પ્રિય મિત્ર હોવાથી તેના સંશયો પૂરેપૂરા દૂર કરવા શ્રીભગવાન પોતાનું બધું કરી છૂટે છે. તેથી ફરીફરીને કહે છે કે યોગી છે તે જ સંન્યાસી છે.

✻ યોગી-સંન્યાસી ✻

વદે છે પાર્થને કૃષ્ણ વિશેષ સમજાવવા;
થવા સંશયથી મુક્ત કરે છે તે પ્રયત્ન શા! ૧

“ફળ આશ્રય છોડી જે કર્તવ્યકર્મ આચરે;
સંન્યાસી ને વળી યોગી કહી બન્ને શકાય તે.” ૨

પણ એવો યોગી-સંન્યાસી એટલે આળસુ નહીં. એણે પણ કર્મ તો કરવાનાં જ છે. કર્મયોગથી સમત્વ ને સમત્વથી શાંતિ તેને મળે છે.

✻ કર્મયોગથી શાંતિ ✻

“ક્રિયામાત્ર કરી ત્યાગ રહી બેસી જ આળસુ,
દોડાવે મનના ઘોડા; નિશ્ચે તે કર્મ છોડવું. ૩

યોગની સાધના માટે યોગ્ય છે કર્મસાધન;
થશો તો યોગ આરૂઢ કર્યે શમાદિ સાધન. ૪

સમત્વ એટલે યોગ, તે ચાહે કોઈ સાધવા;
ચાલતું ના વિના કર્મ તેને તો કદીયે જરા. ૫

વિષયાધાર સંકલ્પ, વિષયો છોડી દૈ;
સંકલ્પમાત્ર છોડે જે માત્ર તે યોગી થૈ શકે. ૬

વિષયો ઇન્દ્રિયાધારે તેનું મમત્વ છૂટતાં,
મટે તે પછી સંકલ્પ, યોગારૂઢ થવાય ત્યાં. ૭

પ્રાપ્ત એવું થયું જેને સમત્વ, તે મનુષ્યમાં-
શાંતિ અનુભવે આવે; એમાં સંદેહ કાંઈ ના. ૮

આવા યોગીના વિચારમાત્રમાં ક્રિયાશક્તિ છે અને તેનું મન તરંગ વગરનું છે; અને તેવો કહેવાય છે, યોગારૂઢ.

✻ યોગારૂઢ ✻

“વિચારમાત્રમાં તેના કર્મનું બળ તે સમે-
ઊગેલું હોય છે પાકું, કર્મે રાચે ભલે ન તે. ૯

ત્યારે તે ઇન્દ્રિયો કેરા વિષયોમાં નહીં રમે;
મનના છોડી દેવાયે, ત્યારે તરંગમાત્રને. ૧૦
એવું અનુભવાતાં તે 'યોગારૂઢ થયો પૂરો';
સાધે જે યોગ એવો તે વસે છે પરબ્રહ્મમાં.'' ૧૧

આવી યોગસિદ્ધિ માટે પોતે જ પોતાનો મિત્ર કે શત્રુ છે — નહિ કે બીજું કોઈ — એમ અનુભવી, સાધકે મનને જીતવાનું છે.

*** પોતે જ શત્રુ-મિત્ર ***

''ઉદ્ધાર થાય આત્માનો આત્મથી જ પૂરેપૂરો;
પ્રત્યેક પોતપોતાનો શત્રુ કે મિત્ર તેથી તો. ૧૨
જીત્યું છે મનને જેણે પોતે છે મિત્ર પોતાનો;
જીત્યું ના મનને જેણે પોતે છે શત્રુ પોતાનો.'' ૧૩

મનને જીતનાર યોગીની ઓળખાવનારી અને એ રીતે અર્જુનને તે માર્ગે પ્રેરનારી એક વળી નવી વ્યાખ્યા શ્રીભગવાન કહે છે.

*** યોગીનાં લક્ષણ ***

''જીત્યું છે મનને જેણે એની ઓળખ એવી કે
સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વો સૌ તેને તો સમ હોય છે. ૧૪

છે અનુભવ, છે જ્ઞાન જેને, જે છે અચંચલ,
કાબૂ છે મેળવ્યો જેણે પૂરતો ઇન્દ્રિયો પર.
પથરો, સોનું કે માટી જેને સર્વ સમાન છે,
સંતૃપ્ત જ્ઞાન-વિજ્ઞાને તે બાહ્યાંતર એક રહે. ૧૫-૧૬
શત્રુ, મિત્ર અને સાધુ, અસાધુ આદિ સાથ જે-
સમભાવથી વર્તે છે સાક્ષી યોગી હમેશ તે.'' ૧૭

યોગીની આવી રીતે અનેક પણ સચોટ વ્યાખ્યા આપી તે તરફ અર્જુનનું ચિત્ત ખેંચી હવે તે સ્થિતિ મેળવવા શું કરવું તે કહે છે.

*** સાધના ***

''એ સ્થિતિ પ્હોંચવા કાજે આ બંને કરવા પડે,
વાસનામાત્રનો ત્યાગ; ને પૂરું મનને સ્થિર. ૧૮
આસનાદિ ક્રિયા માત્ર એ અર્થે પૂરતું નથી;
સંયમો, નિયમો કેરું થવું પાલન ઇષ્ટ છે. ૧૯
મસ્તક, ડોક ને કાયા ટટાર સ્થિર રાખીને,
દેખવું નાસિકાગ્રે ને એકાગ્રે દૃષ્ટિ ધારીને. ૨૦

સમત્વે પ્હોંચવા માટે જરૂરી વળી લાગતાં,
-બ્રહ્મચર્ય અને બીજાં ઘટે તે વ્રત પાળવાં. ૨૧
બેસી એકાંતમાં ધ્યાન પ્રભુનું ધરવું સદા;
પરોવી રાખવું તેમાં શ્રદ્ધાથી ચિત્ત સર્વદા. ૨૨
જ્વાળામુખી સમી જેની જિજ્ઞાસા આમ ઉત્કટ-
જીવંત તીવ્ર શ્રદ્ધા છે, તેનું રહે ધ્યાન સુદૃઢ. ૨૩
થયેલો આસને બદ્ધ; યમ ને નિયમો તણું-
કરે પાલન પૂરું ને વ્રતો આચરતો રહે;
સ્થિર રાખે પરબ્રહ્મે મનને વાળી વાળીને
પરમ, દિવ્ય શી શાંતિ મળે છે પછી એહને!'' ૨૪-૨૫

આવી યોગની પરમ દિવ્ય શાંતિ કોને ન મળે, એ જણાવી તેનાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આડકતરી રીતે શ્રીભગવાન આપે છે.

*** મધ્યમ માર્ગ ***

હરિગીત

''અકરાંતિયા, ઉપવાસી, નકરા ઊંઘનાર ઘણું અને-
ઉજાગરા કરનારનેયે નહિ સમત્વ કદી મળે. ૨૬

(અનુષ્ટુપ)

સમત્વ પામવા જેને જિજ્ઞાસા હૃદયે વસે;
ક્રિયાઓ સર્વમાં તેણે પ્રમાણ રાખવું ઘટે. ૨૭

(હરિગીત)

એક દિવસે ખૂબ ખાવું, ખાવું નહીં બીજે દિને,
એક દિવસે ખૂબ ઊંઘી, ઊંઘવું નહિ દિન બીજે. ૨૮

(અનુષ્ટુપ)

યોગ્ય આહાર, વિહાર તેમ હો સર્વ કર્મમાં;
સપ્રમાણ સદા એવું જેમાં તેમાં જ યોગ્ય હા!'' ૨૯

આમ વચમાં એક દીવાદાંડી જેમ ચેતવણી આપી યોગીની સ્થિતિનું વર્ણન આગળ ચાલે છે.

*** યોગીની સ્થિતિ ***

(અનુષ્ટુપ)

''યોગી સદાય તો પૂરો સ્થિરચિત્ત હશે મને;
કામનામાત્રનો ત્યાગ થતાં, નિઃસ્પૃહી તે બને. ૩૦
જે સ્થળે હોય ના વાયુ, દીપ ત્યાં સ્થિર જેમ રહે,
યોગીનું મન છે તેવું કશાથીયે ન તે ચળે. ૩૧

યોગીના ચિત્તમાં પૂરો પાકો સંયમ હોય છે;
સમાધિ-લગ્ન એકાગ્ર થતાં તે રસમાં રમે. ૩૨

મનમાં ઊઠતાં જે જે મોજાં કેંક વિચારનાં;
બને જે કૈં જગે ખેલો, એને ના અફળાવતાં.'' ૩૩

આવા યોગી થવા માટે પ્રયત્નમાં દઢતા રાખી મનને વશ રાખવાનું છે; અને તે ખંત અને પરિશ્રમથી બને.

✻ સાધના ✻

''શ્રદ્ધાથી દઢતા પ્રેરી ખંતે યત્ન કર્યે જતાં-
યોગ આ આચરાયે છે; પામે ઐશ્વર્ય તે તદા. ૩૪

મન ચંચળ દોડે છે આમથી તેમ અર્જુન!
એથી એને ધીમે ધીમે પ્રયત્ને રાખજે સ્થિર. ૩૫

એકાગ્ર થાય જો યત્ને, શાંતિ તો જ મળી શકે;
આત્મચિંત્વનમાં લગ્ન રાખજે તે નિરંતરે. ૩૬

'શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ' જીવંત ચેતનાત્મક જન્મતાં,
આત્માની શક્તિ શી દિવ્ય જન્મે અનુભવે તદા! ૩૭

આત્માનુભવ ઈન્દ્રિયો ના શકે જાણી તે કદા;
પ્રજ્ઞાથી સમજાયે તે આનંદે ન્હાય તે સદા.'' ૩૮

પછી બધે ઠેકાણે જુદીજુદી દેખાતી વસ્તુઓમાં અભેદ દેખતો ને અભેદ પામતો યોગી સર્વત્ર અભેદપણે મારાં જ દર્શન કરે છે. એનાં કાર્યોમાં પૂર્ણતા જ હોય.

✻ યોગીની દૃષ્ટિ ✻

''થયો જે લીન મારામાં, બધે એ મુજને જુએ,
આપ પોતે મટ્યો તેવો, ગમે તે કરતો છતે. ૩૯

-પરોવાયેલ ર્‌હે છે તે નિત્ય મારા મહીં ખરે;
કદીયે હાથથી તેના અયોગ્ય કર્મ ના થશે. ૪૦

જીવોને સર્વ તે પેખે પોતાના મહીં અર્જુન!
ને બધાંને વિષે દેખે પોતાને વળી તે જન. ૪૧

કેમ કે સર્વની માંહી જુએ છે તે સદા મને;
મારા વિષે બધાંનેયે તે નિહાળી રહ્યો હૃદે.'' ૪૨

અર્જુન જેવા મહાપરાક્રમી વીરને પણ (સાધના કરવા માટે ઉત્સુક અને સર્વસ્વ ત્યાગવા તત્પર એવા જીવને પણ) આવો યોગ અઘરો લાગ્યો, તેથી અર્જુન પૂછે છે :-

✻ મનની ચંચળતા ✻

અઘરો યોગ આ લાગ્યો તેથી પાર્થ પૂછે હવે,
''પામી શકાય, ક્‌હો આવી શી રીતે આત્મમગ્નતા? ૪૩

મન તો વાંદરા જેવું; દબાવાયે જ વાયુ જો,
સંયમે તે રહે; કિંતુ આ તે શેં વશ થાય? કહો.'' ૪૪

મન ગમે તેટલું બળવાન હોય તોપણ તે વશ જરૂર થાય છે. તે કેવી રીતે તે હવે શ્રીભગવાન કહે છે.

✻ મનોનિગ્રહના ઉપાય ✻

કૃષ્ણે ઉત્તર ત્યાં વાળ્યો, ''કહે તું સાચું, તે છતાં-
કરી લે દઢ સંકલ્પ, એ વિષે એક વાર તું. ૪૫

મન છોને સદા હોય વાયુની જેમ ચંચળ;
શ્રદ્ધાથી એકમાં એને પરોવ્યાથી થતું સ્થિર. ૪૬

તેને વૈરાગ્ય-અભ્યાસે મથી મથી જ રાખતાં-
થવાનું નિશ્ચયે જાણ સ્થિર તે આત્મસ્થિતિમાં. ૪૭

એકના એક કર્મે જે એકધારું જ ચિંત્વન
શ્રદ્ધા-સદ્‌ભાવથી ચાલે, અભ્યાસ જાણ ઉત્તમ. ૪૮

'કામ, ક્રોધ અને લોભ, અહં, મોહ વિનાનું જે,
થતું ચિંત્વન' જે કર્મે વૈરાગ્ય પાર્થ! જાણ તે. ૪૯

જે અસંયમી હો તેને યોગ મુશ્કેલ છે ખરે;
સંયમશીલ જે યત્ને, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦

રાગ ને દ્વેષ જીત્યાથી, પ્રયત્નો કરવાથી જે
મુશ્કેલ તે કરી સ્હેલું શકાયે છે, તું જાણજે. ૫૧

ઘણાં મુશ્કેલ કર્મોને મનુષ્યે પાર પાડિયાં;
છતાં વિશ્વાસ કાં એનો તને ના આવતો હવાં? ૫૨

જે કર્મ કરવું હોય તેને યોગ્ય થવું ઘટે;
જન્માવવા પરિણામ યોગ્યતા તો જ સાંપડે. ૫૩

એવો આ યોગઅભ્યાસ કર્યે જા તું નિરંતર;
શ્રદ્ધા સદ્‌ભાવથી ખંતે પ્રેરાવી સ્થિર ત્યાં મન. ૫૪

મનને તો વિના જીત્યે સાધવો યોગ શક્ય ના;
તે વિષે ના જરા શંકા રાખ તે વાત લક્ષમાં.'' ૫૫

પણ માનવીને અજાણમાં ભૂસકો મારતાં કંઈ કંઈ ભય લાગે છે. અર્જુનને તેથી વળી બીજી શંકા થાય છે:

પ....ણ, ધારો કે અર્ધે લટક્યા તો? 'ન ઈધરના, ન ઉધરના', એમ તો ન થાય?

✻ અર્જુનની શંકા ✻

ત્યારે પાછો પૂછે પાર્થ, "શ્રદ્ધા હોવા છતાંય જે
-પ્રયત્ને મંદ છે, તેથી ધ્યેય પામી નહીં શકે. ૫૬

પડેલું વાદળું છૂટું જેમ કો નાશ પામતું,
પામતો તેવી રીતે ના નાશ એવો મનુષ્ય શું? ૫૭

એવાની ગતિ શી થાય? સમજાવો મને બધું;
પામે એવો દશા શી? તે વિગતેથી કહો, પ્રભુ!" ૫૮

પણ જિજ્ઞાસુ શંકાશીલ અર્જુનનાં શ્રદ્ધા-પ્રેમ શ્રીભગવાનમાં કેવાં છે તે તો જુઓ!

✻ અર્જુનની શ્રદ્ધા ✻

"શંકા આવી પ્રભો! મારી છેદવા યોગ્ય છે પૂરી;
આપના વિણ એ શંકા કોઈ છેદી શકે નહીં." ૫૯

આવાં શ્રદ્ધા-પ્રેમયુક્ત વચનોથી શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય ઊછળે છે ને અર્જુનને નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા આપે છે કે એવાનો ક્યાંય નાશ નથી.

✻ અભય વચન ✻

વળતા બોલિયા ત્યારે પાર્થને ભગવાન ત્યાં;
"ખરે! થાયે જ ના નાશ એવા શ્રદ્ધાળુનો કદા. ૬૦

કલ્યાણમાર્ગ લેનારો દુર્ગતિ નહિ પામશે;
ગમે તેમ થતાં એનું અકલ્યાણ નહિ થશે." ૬૧

એવા યોગભ્રષ્ટ જીવની મરણ પછી શી ગતિ થાય છે તે જણાવી અર્જુનના મનમાંની આ વિષેની રહીસહી શંકા દૂર કરે છે.

✻ યોગભ્રષ્ટની ગતિ ✻

"પ્રમાણે કર્મની એવો મૃત્યુની પછી કોઈયે
-પુણ્યલોકે વસી પાછો આવે છે જગ ઉપરે;

પવિત્ર ઘેર તે જન્મે; આવો છે જન્મ દુર્લભ
કરેલો પૂર્વનો એનો ઊગી સૌ નીકળે શ્રમ." ૬૨-૬૩

'પણ પૃથ્વી ઉપર આવીને ફરીથી એને એકડે એક તો ન ઘૂંટવો પડે?' એવો અર્જુનને સંદેહ ઊપજે તે પહેલાં જ, એની એવી શક્ય શંકાનું નિવારણ કરે છે.

✻ જન્મ્યા પછી ✻

"સંસ્કારો શુભ તેના સૌ પૂર્વના કાંઈ જે હશે,
આપોઆપ ફળે સર્વે જન્મ્યા પછીથી જીવને. ૬૪

પુરુષાર્થ પછી એનો ઉત્કટ શો વધુ બને!
અંતે તે એમ સિદ્ધિને નિશ્ચયે પાર્થ! પામશે. ૬૫

વ્હેલું કોઈ અને કોઈ વીત્યા જન્મ કંઈ પછી,
-જેવું પુરુષાર્થનું જોમ, શ્રદ્ધા પોતાની જેવી હો. ૬૬

તે પ્રમાણે જ- પામે છે સમત્વ પાર્થ! તે જન;
વિના શંકા મને પામે એવો જે કોઈ સાધક." ૬૭

હવે યોગથી મળતા સમત્વનો મહિમા ગાતાં ગાતાં શ્રીભગવાન અર્જુનને (સાધકને) સમત્વ પામવાનો ઉપદેશ આપે છે.

✻ સમત્વનો મહિમા ✻

"કર્મકાંડ તણાં કર્મો, તપજ્ઞાનાદિ યજ્ઞ જે,
મહત્ત્વ સમતા કેરું વિશેષે એ બધાંથીયે. ૬૮

કેમ કે છેવટે યજ્ઞ-તપાદિ તણું જે ફળ
-મળવું જોઈએ, એ તો સમત્વ છે જ નિશ્ચલ. ૬૯

સમત્વ તે થવા પ્રાપ્ત એકધારા પ્રયત્નને—
શ્રદ્ધાથી વળગી ખંતે નિશ્ચયે તે પમાય છે. ૭૦

કલ્પના માત્ર ના આ છે; જે અવિરત યત્નથી—
પામ્યા આત્મસ્થિતિ તેવા અનુભવીની આ મતિ. ૭૧

સમત્વ પામ તેથી તું; એવો યોગી જહીં થશે,
સંકલ્પો ને વિકલ્પો સૌ મનના તુજ છૂટશે." ૭૨

પણ એવા સમત્વપૂર્ણ યોગીમાંયે સૌથી ચઢે એવો તો ભક્તયોગી જ. શ્રીહરિ પોતે જ તેનો બધો ભાર ઉપાડી લે છે.

✻ ભક્તયોગી ✻

"કિંતુ આ સર્વમાંયે જે સર્વસ્વ નિજનું, - ચહી
મને, - શ્રદ્ધાથી અર્પીને, ભાવેથી મુજને ભજે,

જાણજે શ્રેષ્ઠ તું એને; એવો તું બન; એટલે
તારો તે ભાર પ્રેમે હું ઉપાડીશ બધો શિરે." ૭૩-૭૪

અધ્યાય ૭ મો

(જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ)

હવે શ્રીભગવાન પોતાને કેમ પૂરેપૂરી રીતે ઓળખી શકાય તે બતાવે છે.

✻ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીત ✻

કહે છે પાર્થને કૃષ્ણ, "મર્મની વાત હું કહું,
લક્ષ દે ચિત્ત રાખીને ટાળી સંશય સર્વ તું. ૧

થઈ આસક્ત મારામાં મારો આશ્રય લૈ હૃદે,
શ્રદ્ધા-ભક્તિથી મંડે જે, પામે છે તે મને ખરે! ૨

પરોવી ચિત્ત મારામાં, લઈને મુજ આશ્રય,
-આચરે કર્મનો યોગ જે કો નિશ્ચયપૂર્વક,

શકે તે ઓળખી કેમ મને સંપૂર્ણ રીતથી
-કહું છું તે તને સર્વ પાર્થ! સાંભળ લક્ષથી." ૩-૪

આવી રીતે ટૂંકમાં સાધનાની રીત બતાવી, તેથી મળતું જ્ઞાન કેવું અમૂલ્ય છે, તે બતાવે છે.

✻ જ્ઞાનનો મહિમા ✻

"આ અનુભવનું જ્ઞાન; જાણવા જેવું એ થકી-
બીજું જ્ઞાન રહેશે ના બાકી, એ જાણજે નકી. ૫

હજારો મહીંથી કોક મને મેળવવા મથે;
કોક ભાગ્યે જ તેમાંથી પામે છે નિજ ધ્યેયને." ૬

આવું અમૂલ્ય જ્ઞાન અનુભવાય ને પમાય તે સારુ તેની શરૂઆત રૂપે શ્રીભગવાન પોતાની બે પ્રકૃતિની સમજણ આપે છે.

✻ પ્રકૃતિઓ ✻

"પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિ, વાયુ, આકાશ ને મન,
બુદ્ધિ, ને 'હુંપણું', એવી પ્રકૃતિ આઠ જાતની. ૭

અપરા પ્રકૃતિ આ તો; બીજી પ્રકૃતિ છે પરા,
વિશ્વજીવન જે ધારે જીવ પ્રકૃતિ, તે પરા." ૮

એ બંને પ્રકૃતિઓ દ્વારા શ્રીભગવાન આ આખા વિશ્વનું તંત્ર ચલાવે છે.

✻ વિશ્વાધાર ✻

"આ બંને પ્રકૃતિમાંથી, એટલે દેહ-જીવના
-સંબંધેથી, થયેલું છે અર્જુન! આખું વિશ્વ આ. ૯

બધાંની તેથી ઉત્પત્તિ, બધાંનું નાશ-કારણ-
હું જ છું; એમ તું પાર્થ! બંનેમાં જાણ તું મને. ૧૦

ઉત્તમ મુજથી કો ના મારા વિણ કશું નથી;
સંકળાયેલું જે તે સૌ મારામાં જાણ પ્રેમથી. ૧૧

મણકા જેમ માળાને આધારે લટક્યા કરે;
મારા જ તેમ આધારે સર્વ વિશ્વ રહેલ છે." ૧૨

પોતે જ સર્વ કંઈ છે ને સર્વ કંઈમાં છે. તે સવિશેષપણે સમજાવવા કેટલાક દાખલા ટાંકે છે.

✻ દાખલાઓ ✻

(વસંતતિલકા)

પાણી મહીં રસ હું છું, નભ, સૂર્ય, ચંદ્ર,
એ સૌનું તેજ નકી તું મુજને જ જાણ;

આકાશનો વળી મને તું પિછાણ શબ્દ;
ને હું તપસ્વી જનનું તપ છું વિશુદ્ધ. ૧૩

સૌ પ્રાણીઓ તણું હું જીવન છું સદાયે;
અગ્નિનું તેજ, બળ છું બળવાનનુંયે;

જે બુદ્ધિશાળી જનની બધી બુદ્ધિ, તે હું;
મોટા પુરુષનું પરાક્રમ હું વળી છું. ૧૪

ૐકાર છું, અખિલ વેદ તણો વળી હું;
માટી મહીં મધુર વાસ રૂપે વસું હું." ૧૫

આ બધાના ઉપસંહાર રૂપે ટૂંકમાં શ્રીભગવાન કહે છે કે આખા વિશ્વમાં પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોના આધારે જે કંઈ થાય છે, તે બધાનો સરજનહાર અને ખેલાડી હું જ છું.

✻ નટવર ✻

(અનુષ્ટુપ)

"ધર્મને પોષનારી જે કામના સર્વ ભૂતમાં,
શુદ્ધ ને સાત્ત્વિકી એવી હું જ છું સર્વ ભાવના. ૧૬

ભાવ સાત્ત્વિક જે જાગે, રાજસ વળી તામસ,
ભાવો તે જાણ ઉત્પન્ન મારામાંથી સદા થતા. ૧૭

આધારે નિશ્ચયે મારે રહી તે શકતા બધાં;
રમાડું છું, નચાવું છું, ગુણોથી વિશ્વને હું આ." ૧૮

ત્રણે ગુણોમાં ડૂબી ગયેલા લોકો મને ઓળખી

શકતા નથી, તો પામી ક્યાંથી જ શકે? ત્યારે મારી આ માયાની પાર કોણ જાય છે? માત્ર :-

✻ શરણું લેનારા ✻

''ત્રિગુણ સર્વ ભાવોમાં થયા મોહિત લોક જે,
અવિનાશી મને એવા ઓળખી ના કદી શકે. ૧૯
મારી જે ત્રિગુણી એવી માયા તરવી દોહ્યલી;
કિંતુ જે શરણું લે છે મારું, એ જ શકે તરી. ૨૦
કિંતુ જેના વિચારોનું, આચારોનું, કંઈ નથી
-ઠેકાણું, મૂઢ તે શોધે શરણું કઈ રીતથી? ૨૧
રહીને પડી માયામાં અંધારામાં ફર્યા કરે;
અજ્ઞાની તે, કદી એવા પામે ના જ્ઞાન જીવને.'' ૨૨

જેઓના આચાર યોગ્ય છે અને જેઓ શ્રીભગવાનને ભજે છે, એવાઓના ચાર પ્રકારો છે.

✻ ભક્તના પ્રકાર ✻

''કિંતુ આચાર જેના છે યોગ્ય, એવા જનો હૃદે
-જુદા જુદા પ્રકારોથી પ્રેમે તે ભજતા મને.'' ૨૩

(વસંતતિલકા)

''કોઈ ભજે નિજનું દુઃખ મટાડવાને,
કોઈ ભજે મુજ સ્વરૂપ પિછાનવાને;
કોઈ મને કંઈક મેળવવા ભજે છે;
કર્તવ્ય કો સમજી, જ્ઞાન થકી, ભજે છે.'' ૨૪

આવા ચાર પ્રકારના ભક્તોમાંથી પણ શ્રીહરિને કોણ સૌથી વહાલું છે?

✻ સૌથી વહાલો ✻

(હરિગીત)

''રહી ના શકે તેના વિના કર્મે પરાયણ તેથી રહે,
ભક્ત એવા જ્ઞાની મુજને સર્વથી અતિ પ્રિય હૃદે. ૨૫
વધુમાં વધુ હૃદયે મને વળી ઓળખે જે નિજ લહી,
જે નજીકમાંયે નજીક છે, તે ભક્ત મારા દિલ મહીં.'' ૨૬

પણ આવી સર્વોચ્ચ જ્ઞાનદશા કંઈ ઝટ મળી જતી નથી. એવાની દૃષ્ટિ કેવી હોય છે?

✻ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ ✻

''જન પામતો તે જ્ઞાન આવું કૈંક જન્મોની પછી;
પામ્યા પછી તે આ જગતમાં મુજ વિના જોતો ન કૈં.'' ૨૭

પણ કામનાવાળા અજ્ઞાની લોકો પોતાની કામના પૂર્ણ કરાવવા જુદાજુદા દેવોને ભજે છે તેમનું શું?

✻ કામનાનાં ફળ ✻

''પણ જેમને છે કામના, જુદા જુદા દેવો ભજે;
ને જેવી જેની ભક્તિ, તે અનુસાર ફળ દઉં તેમને. ૨૮
ટૂંકી તેવી સમજવાળાને મળે ફળ તે ટૂંકું;
પણ તેટલા માંહીં જ સંતોષાય છે મન તેમનું. ૨૯
દેવને એ લોક માને ટૂંકી પણ નિજ બુદ્ધિથી;
તેઓ મને મન-ઇન્દ્રિયોથી ઓળખી શકતાં નથી. ૩૦
તેઓ ન જાણે મુજ સ્વરૂપ જે ઇન્દ્રિયોથી પર રહ્યું;
જે મન, નયન કે કાન આદિથી ન જાણી શકાય છે.'' ૩૧

અસંખ્ય જીવો શ્રીભગવાનની અદ્‌ભુત યોગમાયાની શક્તિથી જ અજ્ઞાનમાં ને મોહમાં પડી રહે છે.

✻ માયાની અદ્‌ભુતતા ✻

(અનુષ્ટુપ)

''મારાં રૂપની મર્યાદા માને અજ્ઞાની તો સદા;
સ્વરૂપ મારું વિરાટ તે જાણી ના શકે કદા. ૩૨

બધીયે વસ્તુનો આમ જન્મ દેનાર, તે છતાં-
મને અજ્ઞાની લોકો તે ઓળખી શકતા ન હા! ૩૩
છવાયો યોગ-માયાથી દેખાતો નથી સર્વને;
અલૌકિક, અવિનાશી, જાણે કોઈ ન મર્મ તે. ૩૪
પામે વિસ્મય કાં? પાર્થ! તને એ શું ન સૂઝતું
-કે મારી યોગમાયાની શક્તિથી બનતું બધું? ૩૫
થયાં સૌ જગ પ્રાણીઓ, ત્રણે કાળે થયાં જશે;
જાણું છું તેમને સૌને કિંતુ જાણે ન કો મને. ૩૬
રાગદ્વેષ વડે થાય સુખદુઃખાદિ સર્વદા;
તેથી જ મોહ-મૂર્છામાં રહે છે આખું વિશ્વ આ. ૩૭

આ યોગમાયામાંથી કોઈક નિર્મળ યોગીઓ જ બચે છે. તેઓ જ શ્રીભગવાનને પામે છે ને ઓળખે છે.

✻ નિર્મળ યોગી ✻

''તેમાંથી કિંતુ જેઓનું થયું વર્તન નિર્મળ,
ભજે છે મુજને પ્રેમે વ્રતે તે રહી નિશ્ચલ. ૩૮
પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે તેવા યોગીઓ પ્રાણીમાત્રમાં
-જીવરૂપે રહેલા ને ભાસતાય જુદા જુદા. ૩૯

-એવા મને હૃદે જાણી,એ પ્રમાણે જ ચિંતવે
-મારાં કર્મો; મને જાણે યોગી તે નિત્ય એ રીતે.'' ૪૦

તેવા નિર્મળ થયેલા યોગીઓ સમત્વ પામે છે, મુક્તિ પામે છે ને મારા હૃદયમાં સમાઈ જાય છે.

*** યોગીની સંપૂર્ણતા ***

(હરિગીત)

''વળી આમ જેઓ નિત મને સહુ ભૂતમાં, સહુ દેવમાં,
-સહુ યજ્ઞરૂપે ઓળખે, તેથી સમત્વ જ પામતા. ૪૧

મૃત્યુ પછી, બંધનમહીંથી મરણના ને જગતના
શા મુક્ત તેઓ થાય; કારણ મન બીજે કહિં ભમતું ના. ૪૨

ને જગત આખું જોઈ પ્રભુમય તે સમાયે બ્રહ્મમાં;
ભક્ત-જ્ઞાની કોઈ એવાને દઉં સ્થળ હૃદયમાં.'' ૪૩

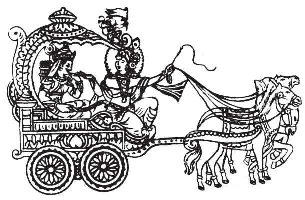

અધ્યાય ૮ મો

(અક્ષરબ્રહ્મયોગ)

આટલી સમજૂતી છતાં અર્જુનનું (એટલે કે સાધક જીવનું) મન સમાધાન પામતું નથી; પણ તે જરાતરા જિજ્ઞાસુ છે અને નમ્ર છે, તેથી મૂળ ગીતામાં વાપરેલા અધિભૂત, અધિદૈવ, અધિયજ્ઞ વગેરે શબ્દો વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે.

તેથી શ્રીભગવાન એ બધાંનો અર્થ સમજાવે છે.

*** પ્રશ્નો ***

(અનુષ્ટુપ)

હજીયે સંશયો સર્વે ટળ્યા અર્જુનના નથી;
જિજ્ઞાસાથી પૂછે છે તે રાખીને નમ્રતા ઘણી. ૧

'''અધ્યાત્મ', 'પૂર્ણતત્ત્વાદિ', 'કર્મ'ને 'અધિભૂત'જે,
'અધિદૈવ', 'અધિયજ્ઞ', દીધાં છે નામ જે તમે,
પ્રભુ! અર્થ બધાના તે હું કાંઈ સમજ્યો નથી. ૨

અધિભૂત વગેરે જે આપનાં રૂપ, તે મહીં
-યોગીઓ મૃત્યુની વેળા આપને કેમ ઓળખે,
કૃપા કરી તમે આ સૌ સમજાવો હવે મને.'' ૩

*** સમજૂતી ***

કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે, ''સ્વરૂપ સર્વ-ઉત્તમ,
-નાશંવત કદી ના જે, તે 'પૂર્ણ બ્રહ્મ' અર્જુન! ૪

કર્તા-ભોક્તા રૂપે, દેહ ધરીને, પ્રાણીમાત્રમાં
-આત્મારૂપે રહે જે, તે 'અધ્યાત્મ' જાણ તત્ત્વમાં. ૫

ઉત્પત્તિમાત્ર થાયે છે જે ક્રિયા થકી, 'કર્મ', તે
'અધિભૂત' વિનાશી એ મારું દેહ-સ્વરૂપ છે. ૬

સ્વરૂપ શુદ્ધ 'અધ્યાત્મ' દેહે યજ્ઞથી જે થતું;
તે 'અધિયજ્ઞ' તું જાણ મને જ; પાર્થ! નિશ્ચયે. ૭

મૂર્છિત જીવરૂપે હું દેહરૂપે બધે રહું;
જીવરૂપે હું છું શુદ્ધ; પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે જ છું.'' ૮

પણ આ બધું સમજાવવા પાછળનો હેતુ માત્ર બૌદ્ધિક સમજણ આપવાનો નથી; એટલે સૂક્ષ્મ રીતે જીવનહેતુ કે જીવનધ્યેય તરફ શ્રીભગવાન અર્જુનને વાળે છે.

*** યોગીનો દેહાંત ***

''આવો હું તેનું મરણ સમયે જે ધરે છે ધ્યાન, ને
-ચિંતા કરે કો જાતની ના, ભૂલી નિજને જાય તે. ૯

ઈચ્છા કરે ના; પામતો તે સ્વરૂપ મારાને નકી
ને એ વિષે શંકા ન મન તું લાવતો અર્જુન! જરી. ૧૦

જે સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતો હોય નિત્યે ચિત્ત મહીં,
નિજ અંતકાળે ધ્યાન કરતો સ્વરૂપ તે પામે સહી.'' ૧૧

માટે 'હે અર્જુન! તું આમ આમ કર કે જેથી મારું ધ્યાન તું ધરે ને મને હૃદયમાં પામે', એવો સ્પષ્ટપણે બોધ આપે છે.

*** બોધ ***

''તેથી સતત મારું સ્મરણ કરતો જ રહેજે તું, વળી
-મન, બુદ્ધિ, અંતઃકરણ, ચિત્ત, પ્રાણને મારા મહીં
-નિત્યે પરોવી રાખજે; ચૂકીશ ના, જોજે જરા;
તું એટલે પામીશ મુજને હે પરંતપ! હૃદયમાં. ૧૨-૧૩

'મુજ ચિત્ત આમ થશે નહીં સ્થિર' એમ જો કદી તું કહે,
અભ્યાસ ને વૈરાગ્યથી એકાગ્ર પાર્થ! થવાય છે.'' ૧૪

મરણ સમયે ભગવાન યાદ આવે કે યાદ રહે તે માટે અગાઉથી જીવનભર, ઘણી તૈયારીની જરૂર છે.

*** તૈયારીની રીતો ***

''કારણ તને ઉપર કહ્યું કે દેહધારી પણ ખરે
-જો મૂળથી જ વિચારતાં-મારું જ સાચું રૂપ છે. ૧૫

તૈયારી કરવી માનવીએ તેથી તો શરૂઆતથી
જેથી ચળે નહિ મરણ સમયે તેનું મન ક્યાંયે જરી. ૧૬

લીન રહેવું ભક્તિમાં, વળી પ્રાણને સ્થિર રાખવો;
અજ્ઞાન-તિમિર નિવારનારા સૂર્ય જેવા પ્રભુ સ્મરો. ૧૭

સર્વજ્ઞ, પુરાતન, નિયંતા, સૂક્ષ્મ, એ હોવા છતાં
સહુ ભક્ત જનને પાળવાની દિવ્ય શક્તિ ધરાવતા. ૧૮

કરતાંય ચિંત્વન જેહનું જે ઓળખી ન શકાય છે,
તું પ્રાણપ્રિય એવા પ્રભુને ધ્યાનમાં નિત લાવજે.'' ૧૯

વળી પાછા એવા પરબ્રહ્મને પામવા યોગીઓ શું કરે છે, તે શ્રીભગવાન કહે છે.

*** સાધનો ***

''આ પરમપદને પામવા ઇચ્છા ધરે જે, સર્વ તે
-પાલન કરે છે ચિવટ રાખી બ્રહ્મચર્ય તણું હદે. ૨૦

કાયા, વચન ને મન સહુ તે સંયમે રાખે સદા,
ને વચન, કાયા, મન થકી તે ત્યાગતા વિષયો બધા.'' ૨૧

આટલી પૂર્વ તૈયારીવાળાએ પણ અંતકાળે શું કરવાનું છે, તે કહે છે.

*** અંતકાળે સ્મરણ ***

(અનુષ્ટુપ)

''ધરીને પ્રાણ ભ્રૂમધ્યે, સુયોગે પ્રેમભક્તિએ-
સ્તવે હૈયે મને અંતે તે પામે છે ખરે મને. ૨૨

વિરોધી ઇન્દ્રિય-દ્વારો રોકીને, ચિત્ત પ્રોઈને,
તાળવે રોકીને લક્ષ સાધે જે યોગ સ્થિર થૈ,
સ્મરે એવી રીતે અંતે, ભાવેથી પામતા મને. ૨૩

(હરિગીત)

ઇન્દ્રિયોને લઈ સમેટી મંત્ર 'ઓમ્' ઉચ્ચારીને
-મારું જ ચિંત્વન હૃદય કરીને દેહને જે કો ત્યજે, ૨૪

તે પરમપદને પામશે; ને ચિત્ત એવાઓનું જે,
કોટિ ઉપાધિઓ છતાં, તે ક્યાંય બીજે નહિ ભળે.'' ૨૫

હવે આવા મહાત્માઓને શું સુફળ મળે છે, તે જણાવે છે.

*** સારાં ફળ ***

''એવા મને જે પામતા, તે તે બધાય મનુષ્યને
-આ જન્મ, જે 'દુઃખઘર' ગણાતો, પામવાપણું ના રહે.'' ૨૬

(અનુષ્ટુપ)

મને જે મેળવે તેને જન્મમૃત્યુ ન હોય છે,
દુઃખ કે શોક, વ્યાધિમાં કેમે તે ચળી ના શકે. ૨૭

આ જન્મ ને વળી મરણનાં ચક્રો થકી છૂટવા તણો
-ને પામવા મુજને, ખરે! આ રામબાણ ઇલાજ શો.'' ૨૮

પોતાના જીવનકાળના ટૂંકા ગજે અનંત કાળને માપવાની મૂર્ખતા કરી માનવી ઉપાધિ વહોરે છે, તેની ચેતવણી પણ અર્જુનને—માનવીને—આપે છે તથા ક્ષણજીવી માનવીને શું શોભે, તે જણાવે છે.

*** ક્ષણિક માનવજીવન ***

''સો વર્ષના નિજ જીવનકાળથી કાળ માપે માનવી
ને એટલા તે સમયમાં જાળો બિછાવે ખૂબ કૈં. ૨૯

કંઈ કંઈ યુગોનો એક દિન બ્રહ્મા તણો તું જાણ જ્યાં,
ત્યાં એક દિન કે વર્ષ સોની ગણતરી શી મનુષ્યનાં? ૩૦

કરીને ગણતરી અલ્પ એવા કાળની કાં માનવી
-ફાંફાં નકામાં મારતો? ઘસી હાથ મરતો મૂર્ખ થૈ. ૩૧

ક્ષણમાત્ર જેવું જીવન જનનું કાળચક્ર અનંતમાં;
ધ્યાન જ પ્રભુનું શોભતું એને ટૂંકા આ સમયમાં. ૩૨

ભોગો ક્ષણિક કેડે પડી, કાં શ્વાસભરી દોડી મરે!
બ્રહ્મા તણા દિન-રજનીમાં ઉત્પત્તિ-નાશ થયાં કરે.'' ૩૩

પરંતુ એવા બ્રહ્માથીયે પર એવું મારું અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપ છે ને તેથીય પરનું જે મારું સ્વરૂપ છે, એને પામનારનાં બંધન ટળે છે, એવી ઉત્સાહભરી વાણી અર્જુનને કહે છે.

✻ સ્વરૂપો ✻

(અનુષ્ટુપ)

"કરે જે લય-ઉત્પત્તિ બ્રહ્મા, મારો જ ભાવ આ;
અવ્યક્ત ઇન્દ્રિયોથી તે, ઓળખે મન-બુદ્ધિ ના. ૩૪
અવ્યક્ત રૂપ આ મારું; તેથીયે પર બીજું તે
-પામે જે, ટળતાં તેનાં બંધનો જન્મમૃત્યુનાં. ૩૫
દિન-રાત્રી સમાં દ્વંદ્વ થકી છે પર રૂપ એ
અચલ, શાંત, એવું તે રૂપ કેવળ મારું છે." ૩૬

વળી પાછા શ્રીભગવાન ભક્તિ અને અનાસક્તિ પર ભાર દે છે ને તેવું જીવન જીવી એ સ્વરૂપને તું પામજે એમ અર્જુનને જણાવે છે.

✻ સાધના ✻

"અનન્ય ભક્તિથી થાય એનાં દર્શન, અર્જુન!
અને એને જ આધારે ટકેલું વળી આ જગ. ૩૭
બધે ઠામે જ વ્યાપીને રહેલું છે સ્વરૂપ તે;
અનાસક્ત કરી યોગ પામજે તે સ્વરૂપને." ૩૮

હવે મુક્તિ કયે પથે ને પુનર્જન્મ કયે પથે મળે તે જણાવે છે.

✻ બે રસ્તા ✻

"ઉત્તરાયણમાં જેઓ સ્મરંતાં સુદ પક્ષમાં
-મરે જે, તે મને પામે; ને વળી દક્ષિણાયને. ૩૯
-કૃષ્ણપક્ષની રાત્રીમાં પામે છે મૃત્યુ, તેહને
જન્મોજન્મ તણા ફેરા રહે છે શેષ, જાણજે. ૪૦
આવા જે મર્મનો સ્પષ્ટ અર્થ પ્રેમે કહું તને;
કેમ કે ભક્ત તું મારો ને વળી પ્રિય મિત્ર છે." ૪૧

હરિગીત

"ઉત્તર-અયનમાં શુક્લ તિથિ નિષ્કામ કર્મ તણી ગતિ,
દક્ષિણ-અયનમાં કૃષ્ણ તિથિને જાણ સ્વાર્થ તણી ગતિ. ૪૨
છે મુક્તિ ભક્તિમાર્ગમાં ને સ્વાર્થપથમાં બંધન;
અજ્ઞાનપથ, તે સ્વાર્થપથ, ને જ્ઞાનપથ, ભક્તિપથ." ૪૩

આવા બે રસ્તાઓ વિષે સમજણ પામ્યા પછી કયો અભાગી અજ્ઞાનપથને વળગી રહે? એમ પૂછી અર્જુનને આદેશ આપે છે કે તારે જ્ઞાનપથે જ જવું.

✻ શું કરવું ✻

"જે જ્ઞાનમાર્ગે જીવતો તે મેળવે છે મોક્ષને,
અજ્ઞાનમાર્ગે ચાલતો જકડાય છે તે બંધને. ૪૪
જાણ્યા પછી બે માર્ગને શું મોહમાં જ પડી રહી
કરશે પસંદ અભાગી કો અજ્ઞાન-પથને તે પછી? ૪૫
મનુજમાત્રે આટલું જાણ્યા પછી નિષ્કામ થૈ,
પુણ્યફળની આશ ત્યાગી, યુક્ત રહી કર્તવ્યથી,
આ જ્ઞાનમય ઉત્તમ પરમપદ પામવાને ખંતથી,
સૌ યત્ન કરવો તો ઘટે છે નિત્ય શ્રદ્ધા હામથી." ૪૬

અધ્યાય ૯ મો

(રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ)

આઠ અધ્યાય સુધીમાં ભક્તિ-જ્ઞાન-કર્મયોગીનો મહિમા શ્રીભગવાને ગાયો; પરંતુ જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ ને કર્મયોગ વિષે કેટલાક ખ્યાલો છે, તે બરાબર નથી એવી સ્પષ્ટતા હવે શ્રીભગવાન કરે છે.

✻ યોગીએ શું કરવું? ✻

શ્રીકૃષ્ણે વ્હાલ આણીને સ્પષ્ટતા ગૂઢ અર્થની-
કરી અર્જુનને તે તે ઉકેલી અર્થ પ્રેમથી. ૧
"ખૂબ જ ગૂઢ જે જ્ઞાન જેને વિજ્ઞાન છે કહ્યું;
પ્રકૃતિથી કરે મુક્ત, તે જ્ઞાન હું તને કહું. ૨
પવિત્ર સુખકારી તે, વિદ્યા ઉત્તમ સર્વમાં;
તે અનુભવવા યોગ્ય જ્ઞાન તે શ્રેષ્ઠ સર્વદા. ૩

ધારે જે ધર્મ અજ્ઞાને અશ્રદ્ધા થકી જીવને,
નહીં પામે મને તેવો, જન્મોજન્મ ભલે ભજે. ૪

વિશ્વ વ્યાપ્ત રહ્યું મારા અદૃશ્ય ગૂઢ રૂપથી;
મારામાં સૌ ભૂતો કિંતુ અલિપ્ત છું હું સર્વથી. ૫

મારે અંશે રહેલા તે કોઈ ના પૂર્ણ રૂપમાં;
હુંમાં સૌ ભૂત, તોયે હું તેમાં લેપાઉં ના કદા. ૬

વહેનારો બધે વાયુ જેમ ર્‌હે વ્યોમમાં બધે;
ર્‌હે ચરાચર મારામાં લેજે સમજી તેમ તે. ૭

પૂર્વે નિર્દિષ્ટ તે યોગી શુષ્ક જ્ઞાની નહીં હશે;
ભક્ત તે વેવલોયે ના; જ્ઞાની ને ભક્તિ-શીલ તે. ૮

અનાસક્ત કરે કર્મો એવા જે મુજ ભક્ત તે;
નિષ્કામ-કર્મયોગી તે સર્વસ્વ અર્પતા મને. ૯

શ્રીભગવાન હવે અર્જુનને કહે છે કે આ જે ગુહ્ય જ્ઞાન તને કહું છું, તે તું આચારમાં મૂકશે તો તારું કલ્યાણ જ થશે.

✻ કલ્યાણની શરતો ✻

ભગવાન કહે, ''પાર્થ! તારામાં કાંઈ દ્વેષ ના;
થશે કલ્યાણ પામ્યાથી કહ્યું જે ગુહ્ય જ્ઞાન આ. ૧૦

જ્ઞાન સર્વોપરી આ તો આચારેય મુકાય છે
-સ્હેલાઈથી; કહું તેથી ઊભો થા, ઉદ્યમી રહે. ૧૧

આને વિષે હૃદે શ્રદ્ધા હોય ના, તે ન પામશે;
મારું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયે કોઈ ના પારખી શકે.'' ૧૨

હવે પોતાનું વિરોધાભાસી ઐશ્વર્ય જણાવી આ ગુહ્યજ્ઞાન આપવાની શરૂઆત કરે છે.

✻ ભગવાનની અદ્‌ભુતતા ✻

''જોકે વ્યાપક છે તત્ત્વ રહેલું જગમાં બધે,
ને તેના પૂર્ણ આધારે નભે આ વિશ્વ જાણજે
તોય આ પણ છે સાચું - આધારે વિશ્વના ન તે. ૧૩

જે આ ઉત્પત્તિ પ્રાણીની, તેનું કારણ હું છું ને
ભર્તા છું તેમનો; તોયે વળી એક રીતે બધાં
-પ્રાણીઓમાં નથી હું ને તેઓ છે મુજમાંય ના. ૧૪

તેઓ મારા મહીં છે ના; તેમના મહીં હું નથી
-અજ્ઞાની કેમ કે તેઓ મને તો જાણતા નથી. ૧૫

એવા અજ્ઞાનીમાં છાંટો ભક્તિનો કંઈયે ન છે;
આ છે મારો ચમત્કાર પાર્થ! તું એમ જાણજે. ૧૬

વસું સૌ પ્રાણીઓમાં હું, જોકે દેખાઉં ત્યાં ન હું;
જેમ આકાશમાં વાયુ વહે સર્વ સ્થળે, રહું.'' ૧૭

આખા વિશ્વના સર્જનહાર, પાલક ને સંહારનાર હોવા છતાં પોતે તો તદ્દન બંધનમુક્ત છે, તે સત્ય પણ અર્જુનને જણાવે છે.

✻ બંધનમુક્ત વિશ્વકર્મા ✻

''પ્રલયકાળમાં જીવો પામે છે લય, અર્જુન!
થતાં આરંભ જન્મે છે વળી પાછા બધા જીવ. ૧૮

હું આ કર્મો તણો કર્તા; છતાં બાંધે ન તે મને;
કેમ કે કાંઈ આસક્તિ મને છે નહિ તે વિષે. ૧૯

તે વિષે છું ઉદાસીન કર્મ સૌ તો થયાં જશે;
કેમ કે પ્રકૃતિ એ છે મારી; એનો સ્વભાવ તે.'' ૨૦

પણ લોકો-જગત-આવા શ્રીભગવાનને

ઓળખતા નથી; અને અજ્ઞાની ને આસુરી વૃત્તિવાળા તેઓ શું કરે છે, તે શ્રીભગવાન કહે છે.

✻ અજ્ઞાની જનો ✻

''ઓળખે ના મને આવા લોકો ઇન્કાર તે કરે;
બને નાસ્તિક, ના જાણે મારા અસ્તિત્વને ખરે. ૨૧

આવા લોકો રચે કિલ્લા આશાઓના નવા નવા;
કિંતુ સૌ તેમનાં કામો નકામાં હોય છે બધાં. ૨૨

અને અજ્ઞાનથી તેઓ રહે છે ભરપૂર ને
તેથી ક્‌હેવાય છે પાર્થ! આસુરી વૃત્તિના જ તે.'' ૨૩

પણ દૈવી વૃત્તિવાળાઓ તો મને જુદી જુદી રીતે ભજે છે.

✻ જ્ઞાની ભક્તો ✻

''જે દૈવી વૃત્તિઓવાળા હોય, તે જન તો મને
અવિનાશી લહી સ્રષ્ટા ભાવથી અંતરે ભજે. ૨૪

નિશ્ચયે દૃઢ ર્‌હે કોક પ્રયત્ને રત હોય જે;
ધરે છે ધ્યાન મારું, તે ભજે ને કીર્તનો કરે. ૨૫

હું છું એક જ એવું તે માને છે કેટલાક, ને
-બહુ રૂપે વળી માને હૃદે કોઈ જનો મને. ૨૬

ગુણો અનંત છે મારા; માનનારા બહુ રૂપે
-ગુણો નોખા, રૂપો નોખાં છતાં તે સર્વને વિષે
અવિનાશી ભાળે, તે મુજ ભક્ત છે." ૨૭

હવે શ્રીભગવાન આવાં પોતાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં પણ પોતે જ છે, એ સત્ય અર્જુનના દિલમાં દૃઢાવે છે.

* અનંત ને એક *

"આધાર પિતૃજનનો, વળી હું છું મંત્ર.
સંકલ્પ છું, સહુય યજ્ઞ તણો હું યજ્ઞ;
હું તાત આ જગતનો, વળી હું છું માત,
ને પાર્થ! હું હવન માંહી મુકાતું દ્રવ્ય. ૨૮

છું આપનાર, વળી અર્પણ જે થતું ને,
જેને અપાતું, ત્રણ તે મુજને જ જાણ;
હું તો વનસ્પતિ છું યજ્ઞની, અગ્નિ છું હું,
ધારું હું આ જગત, પોષણ હું, ગતિ હું. ૨૯

જે જાણવા સમ બધું કંઈ હોય તે હું,
ૐકાર મંત્ર, પ્રભુ હું, વળી સાક્ષી છું હું;
ઋક્, સામ ને યજુર્વેદ મને તું જાણ,
કલ્યાણ સર્વ જગનું હું છું ઈચ્છનાર. ૩૦

ઉત્પત્તિ, નાશ, તડકો, વળી ટાઢ હું છું;
સર્વેનું મૂળ, સત્ ને અસત્ય હું છું." ૩૧

દુનિયા તો કામનાઓ રાખે છે ને તેનાં ફળ માટે કેટલીક વિધિઓ પણ કરે છે. તેઓ કેવા ગણાય?

* અભાગી જનો *

"વેદમાં વર્ણવેલી જે- ફળની પ્રાપ્તિ કાજે કૈં-
કરે છે જે ક્રિયાઓ, તે સ્વર્ગને મેળવે ભલે. ૩૨

તેમને કિંતુ રહે બાકી ફેરા મરણજન્મનાં;
માનજે પાર્થ! એઓને અભાગી જન સર્વથા." ૩૩

પણ જેઓ એકલા શ્રીભગવાનને અનન્ય ભાવે ભજે છે, તેમનો તો બેડો પાર છે, એવી ખાતરી શ્રીભગવાન અર્જુનને આપે છે.

* અભય વચન *

"અનન્ય ભાવથી ઊંડું કર્યાં ચિંત્વન જે કરે,
ભજે પ્રેમે મને, એના ઉપાડું સર્વ ભારને. ૩૪

તેમને ખપ જેનો હો પૂરો પાડું છું હું સહુ;
સત્પંથે એમને પ્રેમે સર્વદા પ્રેરતો રહું." ૩૫

પોતાના સિવાય બીજા દેવતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખીને તેમને ભજનારને વિષે વળી પાછા શ્રીભગવાન કહે છે —

* દેવપૂજકો *

"જે જે દેવો બીજા, તેને હૈયામાં રાખીને ભજે
-શ્રદ્ધાથી કેટલાકો; તે અજ્ઞાન તેમનું ખરે. ૩૬

કેમ કે છેવટે તો સૌ તે ભજે મુજને જ, ને
સર્વ યજ્ઞ તણો સ્વામી આખરે હું જ છું ખરે." ૩૭

પણ આવા અજ્ઞાની દેવપૂજકો આખરી સ્થિતિને નથી પામતા, એમ જણાવી અર્જુનને સૂચવે છે કે તારે તો મારી જ અનન્ય ભક્તિ કરવી.

* મારી જ ભક્તિ *

"જાણતા નવ હોવાથી મારી વ્યાપકતા બધે-
આખરી સ્થિતિને તેઓ પહોંચી જ નહીં શકે. ૩૮

પૂજે જે દેવલોકોને, પામે છે દેવલોકને;
પિતૃને પૂજનારા જે, પામે તે પિતૃલોકને. ૩૯

પૂજે જે ભૂતપ્રેતાદિ, પામે તે સર્વ લોક તે;
મને જે સમજી પૂરું ભજે, પામે મને જ તે." ૪૦

ભાવ જ ભગવાનને તો વહાલો છે. એટલે ભાવ-પ્રેમભક્તિ-ભાવ-નો મહિમા અહીં પોતે ગાય છે.૩૩

* ભાવ *

"નજીવુંયે ભલેને હો અર્પે જે ભક્તિપૂર્વક,
મથે તેવાની હું ભક્તિ સ્વીકારું પ્રેમપૂર્વક. ૪૧

ફૂલ કે ફળ કે પાણી, પાંદડું, ભક્તિભાવથી
-અર્પે જે કોઈ, તેનું તે સ્વીકારું ખૂબ ભાવથી." ૪૨

ભાવપૂર્વકનું સંપૂર્ણ અર્પણ એટલે સમર્પણ. એનું મહત્ત્વ અર્જુનના દિલમાં ઠસાવવાને અર્જુનને સ્પષ્ટ આદેશ આપે છે.

✻ સમર્પણનો આદેશ ✻

"કરે જે, ભોગવે તું જે, યજ્ઞ કે દાન જે કરે,
તપશ્ચર્યા કરે, કે કો બીજી એવી ક્રિયા કરે ૪૩
અર્જુન! ટૂંકમાં જે કૈં કરે તું, સઘળુંય તે
-ભૂલતો તું રખે! જોજે! કર તે અર્પી સૌ મને." ૪૪

એવાં ભાવપૂર્વકનાં સમર્પણોનાં શુભ પરિણામ વર્ણવી અર્જુનને (એટલે કે કોઈપણ સદ્‌ભાવી જીવને) સમર્પણ કરવા માટે પ્રેરણા આપે છે.

✻ પરિણામ ✻

"કર્મનાં સૌ શુભાશુભ તારાં બંધન છૂટશે,
લય થૈ યોગ-સંન્યાસે તું મારામાં મળી જશે. ૪૫
રહેશે એટલે કાંઈ શુભાશુભ ફળો તણી
-જવાબદારી તારી ના; કર્મો તું કર જ્ઞાનથી. ૪૬
ફળ કેરો થશે ત્યાગ એ રીતે વર્તવા થકી;
મૃત્યુ-જન્મ તણા ફેરા તારે તો ના રહે પછી." ૪૭

તે ઉપરાંત શ્રીભગવાન કહે છે કે પોતાનામાં

સમત્વદૃષ્ટિ હોવા છતાં તેની સાથેસાથે તેઓ ભક્તમાં ને પોતાનામાં કશો જ ભેદ માનતા નથી.

✻ ભક્તવત્સલ ✻

"મને તો સર્વ પ્રાણીઓ પ્રિય છે સરખાં; અને
પ્રિય એક, બીજાં કોઈ અપ્રિય, એવું કૈં ન છે. ૪૮
ભજે છે ભક્તિથી કિંતુ જે જે, તે મુજમાં વસે;
ને તેઓની મહીં હું છું; પાર્થ! તું એમ જાણજે. ૪૯
પક્ષપાત નથી એમાં કિન્તુ પોતાની ભક્તિનું
-પામે છે ફળ તેઓ; જે વાવે તેવું જ તે લણે." ૫૦

હવે શ્રીભગવાન ભક્તિનો અત્યંત મહિમા ગાય છે. ભક્તિ તો ભારે ચમત્કારિક શક્તિવાળી છે.

✻ ભક્તિની સ્તુતિ ✻

"ભક્તિનો જો ચમત્કાર! એકભાવે મને ભજે
-ભલેને હો દુરાચારી તોય તે સાધુ થાય છે. ૫૧
સૂર્યની આગળે જેમ અંધારું ના ટકી શકે,
તેમ જે શરણે આવે, દુરાચારી મટી જશે. ૫૨

નિશ્ચયે જાણ તેથી તું, કરે છે ભક્તિ જે મુજ,
પામતા જ નથી નાશ, છે સદા ભક્તનો જય. ૫૩
રહે છે ચિંત્વતા મારા રૂપને જે ક્ષણે ક્ષણે;
ધર્માત્મા થાય તેવા સૌ; શાંતિ તે દિવ્ય ભોગવે. ૫૪
ભક્તિનો મહિમા એવો કે જેઓ પાપયોનિમાં
-જન્મ પામ્યા ગણાયે છે, વળી જે કૈં જ ના ભણ્યા,
-સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, જે લેતા મુજ આશ્રય,
મને પામે જ તે સર્વે નિશ્ચયે જાણ, અર્જુન!" ૫૫-૫૬

જ્યારે ભક્તિનો એટલો બધો મહિમા છે કે દુરાચારી પણ સાધુ થઈ જાય છે, ત્યારે પુણ્ય કરનારા બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયોની તો વાત જ શી! માટે બીક ને ચિંતા છોડીને તું મારો ભક્ત થા.

✻ અર્જુનને આદેશ ✻

"પુણ્ય કર્મો તણા કર્તા પછી બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિયો,
-તેઓનું તો કહેવું શું? તેઓ નિશ્ચે મને વરે. ૫૭
કરે છે ભક્તિ જે, તેને મળે છે ફળ તેહનાં;
માટે અસાર સંસાર, કરી કીર્તન, પાર જા. ૫૮

મન, બુદ્ધિ, અહં, પ્રાણ મારામાં તું પરોવી દે;
મારે અર્થે કરી યજ્ઞો મારો ભક્ત થઈ રહે. ૫૯
સર્વ તારા નમસ્કારો મને પ્હોંચાડજે ખરે;
આત્મનિષ્ઠા જ મારામાં જ્યારે તારી થઈ જશે. ૬૦
મારામાં હોમીને સ્વાત્મા શૂન્યવત્ તું બની જશે;
મને તું પામશે ત્યારે નિઃશંક પાર્થ! જાણજે." ૬૧

અનાસક્તિ વગર કશું ન વળે અને અનાસક્તિ માટે સહેલો ઉપાય ભક્તિ છે. એ સહેલો પણ છે અને જો હૃદયમાં ન વસ્યો તો અઘરો પણ છે. એ તો 'માથા સાટે મોંઘી વસ્તુ' લેવાની વાત છે.

✻ ભક્તિનું સ્વરૂપ ✻

"'મારામાં પૂર્ણ આસક્તિ એટલે ભક્તિ' જાણજે;
અનાસક્ત થવા કાજે સ્હેલો એ જ ઉપાય છે. ૬૨
જે રાજયોગ તે ભક્તિ ને સ્હેલો એ જ માર્ગ છે;
વસે જો હૃદયે, સ્હેલો, દોહ્યલો, નવ જો વસે. ૬૩
એને તો શિરને સાટે એટલે જ ગણેલ છે;
જોનારા દાઝતા, માંહીં પડેલા સુખ માણશે." ૬૪

ૐ

અધ્યાય ૧૦ મો

(વિભૂતિયોગ)

શ્રીભગવાનને જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની એવી ઉત્કટ તાલાવેલી લાગેલી હોય છે કે તેઓ ફરીફરીને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

✻ અનાદિ ને અનંત ✻

"ભક્તોના હિતને કાજે, ફરીથી કહું, અર્જુન!
ધ્યાનમાં વાત તું લેજે; ફરીથી વળી સાંભળ. ૧

મહર્ષિઓ અને દેવો ઉત્પત્તિ મુજ ના કળે;
ક્યારેયે કેમ કે પાર્થ! ન્હોતું થવાપણું મને. ૨

અનાદિ ને અજન્મા છું; જ્ઞાની જે ઓળખે મને,
થાય છે પાપમાંથી તે મુક્ત, અર્જુન! નિશ્ચયે. ૩

મારે રૂપે મને પૂરો ઓળખી, મન જાણીને
-અંશ મારો, પ્રજા મારી, એ રીતે નિજને ગણે,
તેવાની પાપ-વૃત્તિ તો રહી ના શકતી કશે;
પાપનું મૂળ અજ્ઞાન પોતાના મહીં તે ગણે." ૪-૫

શ્રીભગવાનમાંથી જ સર્વ ભાવો અને દ્વંદ્વો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જરા વિસ્તારથી કહે છે.

✻ બધાંનું મૂળ હું જ ✻

"પ્રાણીઓ જેમ મારાથી સૌ ઉત્પન્ન થયાં દિસે,
ભાવો જુદા જુદા તેમ તેમના, હુંથી ઊપજે. ૬

જાગ્રતિ ચેતનાયુક્ત, શમ ને દમ, સત્ય ને
ક્ષમા, બુદ્ધિ અને જ્ઞાન, સંતોષ, તપ, યજ્ઞ ને-
અહિંસા, સમતા, દાન, સુખ ને દુઃખનું અને
અભાવ-ભાવનું દ્વંદ્વ, અભય-ભયનુંય તે.
કલંક-યશનું દ્વંદ્વ, સદ્ગુણો-દુર્ગુણો વળી;
ટૂંકમાં સર્વ કૈં દ્વંદ્વો ઊપજ્યાં જાણ હું થકી. ૭-૮-૯

એ ભાવો, પછી હો 'સારા' કે હો તે 'નરસા' ભલે,
ત્રણે ગુણો તણાં કર્મો ને ભાવો મુજથી ઊઠે. ૧૦

ચારે મનુ, મહર્ષિઓ સાતેયે, મુજ ભાવથી
-મનમાંથી વળી જન્મ્યાં; પ્રજાના તે પ્રજાપતિ." ૧૧

આ બધા શ્રીભગવાનમાંથી જ થયા છે, એવી રીતે સમજી જે મારી વિભૂતિને જાણે છે, તે તો પાપમુક્ત જ થાય છે, તે હકીકત કારણ આપીને સમજાવે છે.

✻ જ્ઞાનીની સમતા ✻

"'વિભૂતિયોગ સૌ મારા' એમ તે જાણનારમાં
-સહજે સમતા થાયે; પાર્થ! દે એમ લક્ષ ત્યાં;
કેમ કે તે અહંતાને છોડી દે; વળી તેમનું
-પરોવાયેલું મારામાં રહે છે ચિત્ત નિત્યનું. ૧૨-૧૩

મારાથી જન્મ સૌનો છે, પ્રવૃત્તિ સર્વ મુજથી;
ગણી એમ ભજે જ્ઞાની મને સંપૂર્ણ ભાવથી." ૧૪

આવાઓ શું શું કરે છે એમ જણાવવાને નિમિત્તે શ્રીભગવાન તો અર્જુનને જ ઉપદેશે છે.

✻ એવાઓનાં કામ ✻

"પોતાનું મુજને તેઓ સર્વસ્વ અર્પતા, અને
સર્વ સંબંધમાં નિત્યે સંબોધે મનમાં મને. ૧૫

અત્યંત પ્રેમથી તેઓ મારું કીર્તન તો કરે;
આનંદે શા રહે મસ્ત! સંતોષી નિજ આત્મને. ૧૬

ભજે છે ભક્તિજ્ઞાનેથી આમ જેઓ હૃદે મને,
મારામાં તેમનું નિત્યે રહે છે ચિત્ત ચિંત્વને." ૧૭

શ્રીભગવાન એવાઓ ઉપર કૃપા કરી તેમને બુદ્ધિયોગ આપે છે.

✻ બુદ્ધિયોગ ✻

"હૈયે જોડાઈ મારામાં એવા ભાવે ભજે મને,
બુદ્ધિયોગ દઉં એને; તેથી તે પામતા મને. ૧૮

કરુણા કરી તેઓના અજ્ઞાન-અંધકારને
-ફિટાડું જ્ઞાનદીપે હું તેમને પ્રકટી હૃદે." ૧૯

અર્જુનને શ્રીભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ અને ભક્તિ બન્ને છે, ને વળી આ યુદ્ધની વેળા જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી તે શ્રીભગવાનની સ્તુતિ કરીને પ્રશ્ન મૂકે છે.

✻ સ્તુતિ ને પ્રશ્ન ✻

અર્જુને કરીને ત્યારે સ્તુતિ અત્યંત પ્રેમથી,
જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું પાછું કૃષ્ણને નમ્ર ભાવથી. ૨૦

હરિગીત

"પરમ બ્રહ્મ તમે જ છો, ને પરમ ધામ તમે પ્રભુ!
ને આદિદેવ, પવિત્ર છો ને છો અજન્મા વળી વિભુ!

એવા પ્રભુરૂપે તમોને ઋષિ-મુનિ આદિક ભજે;
સ્વામી! સ્વરૂપ સાચું તમારું જાણતું ના કો હૃદે. ૨૧

જાણો પ્રભો! તમને તમે તો; શી તમારી જે બધી
-હોયે વિભૂતિ, ચિંતવી તે કેમ શકું હું ઓળખી?
વિસ્તારથી તો તે કહો સર્વે વિભૂતિ આપની,
જેની થકી વ્યાપી રહ્યા છો સર્વ સૃષ્ટિની મહીં. ૨૨

યોગી! પ્રભો! શી રીતથી હું સર્વ ભાવે સ્મરું હૃદે?
જુદા જુદા ભાવો કયા છે, - જે વિષે ચિંતવું તને?
એ સૌ વિભૂતિઓ ફરી સમજાવશો વિસ્તારથી;
શી અમૃતવાણી સાંભળી તુજ! તૃપ્તિ ના મુજને થતી.'' ૨૩

'અરે! મારી વિભૂતિઓ તો અનંત છે! એ બધી સંભળાવતાં પાર ક્યાં આવે? પણ તું કહે છે ત્યારે લે, તને થોડીક કહું', એમ શ્રીભગવાન કહે છે.

✻ અનંત વિભૂતિઓ ✻

વળતું કહ્યું કૃષ્ણે પછી મારી વિભૂતિ અનંત છે;
તેમાંથી થોડી મુખ્ય જે તુજને કહી દઉં છું હવે-
કેમ કે વિસ્તાર કરતાં અંત કદી ના આવશે;
પણ પ્રેમ છે તુજ પર; કથું છું તેથી થોડી તો તને.'' ૨૪

પહેલાં તો શ્રીભગવાન કહે છે કે સર્વ પ્રાણીમાં, સર્વ સ્થિતિમાં ને સર્વ કાળમાં હું છું. તે પછી દરેકમાં જે મુખ્ય છે, તે હું જ છું, એમ કહી આખો વર્ગ પોતે છે, એમ સૂચવે છે.

✻ વિભૂતિઓ ✻

વસંતતિલકા

''પ્રાણી તણા હૃદય મહીં રહેલ હું છું;
ઉત્પત્તિ, મધ્ય વળી અંત મહીંય હું છું;
આદિત્ય સર્વ મહીં વિષ્ણુસ્વરૂપ હું છું;
છું તેજવંત રવિ ઉજ્જવળ વસ્તુમાં હું. ૨૫

વાયુ બધા મહીં મરીચિરૂપે રહું છું;
નક્ષત્ર માંહી નભચંદ્ર રૂપે વિરાજું;
છું સામવેદ સહુ વેદ મહીં વળી હું;
ને સર્વ દેવ વિષયે જ સુરેન્દ્ર હું છું. ૨૬

છું ઈન્દ્રિયો મહીં હું તો મન, તું પિછાણ;
ને પ્રાણીઓની સહુ ચેતનશક્તિ જાણ;
હે પાર્થ! છું હું વળી શંકર રૂદ્રમાં સૌ,
યક્ષો સહુ મહીં તું જાણ મને કુબેર. ૨૭

હું છું બૃહસ્પતિય મુખ્ય પુરોહિતોમાં;
સેનાપતિ મહીં હું સ્કન્દ; જળાશયોમાં
હું છું સમુદ્ર; ભૃગુ છું હું મહર્ષિઓમાં
ઓમ્‌કાર વાણી મહીં હું; જપયજ્ઞ યજ્ઞે. ૨૮

છું પર્વતો મહીં હિમાલય અદ્રિરાજ;
ને પીપળો તરુ મહીં મુજને પિછાણ;
દેવર્ષિઓ મહીં છું નારદ જાણજે તું; ૨૯
સિદ્ધો મહીં કપિલ; સૌ શિખરે હું મેરુ.

પ્રહ્લાદ જાણ મુજને સહુ દૈત્યમાં ને
હું સિંહ સર્વ પશુઓ મહીંયે જગે છું;
છું પક્ષીઓ મહીં ગરુડરૂપે વળી હું;
ને જે કરે છલ હું તો દ્યુત તેમનું છું.'' ૩૦

હજી વધારે વિભૂતિઓનું વર્ણન કરે છે કે જેથી અર્જુન જ્યાં ને ત્યાં શ્રીભગવાનને જ દેખે.

✻ વિભૂતિવર્ણન ✻

અનુષ્ટુપ

ઉચ્ચૈઃશ્રવા છું અશ્વોમાં ઉદ્‌ભવેલો સમુદ્રથી;
ઐરાવત ગજેન્દ્રોમાં; રાજા છું હું નરો મહીં. ૩૧

શસ્ત્રો મહીં છું હું વજ્ર, ગાયોમાં કામધેનુ હું;
સર્જકોમાં હું કંદર્પ; સર્પોમાં વાસુકિ હું છું. ૩૨

અર્યમા પિતૃઓમાં ને યમ છું સંયમી મહીં;
વરુણ જલવાસીમાં; 'અનંત' નાગમાં વળી. ૩૩

સત્ત્વસ્વરૂપ હું કામ, કાળ છું ગણનારમાં;
સર્પે વાસુકિ હું છું ને તત્ત્વ વાદવિવાદમાં. ૩૪

વાયુ પાવનકારીમાં; રામ છું શસ્ત્રધારીમાં;
ગંગા છું સરિતાઓમાં; મગર સર્વ મત્સ્યમાં. ૩૫

સૃષ્ટિમાં આદિમાં, મધ્યે ને અંતે પણ છું વળી;
અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વિદ્યામાં; જિજ્ઞાસા જ્ઞાનવાંછુની. ૩૬

સમાસોમાં હું છું દ્વંદ્વ; અકાર અક્ષરો મહીં;
કાળ અક્ષય હું છું ને આધાર વિશ્વતોમુખી. ૩૭

મૃત્યુ છું સર્વભક્ષી; જે કૈં થશે, બીજ તેમનું;
સર્વ સ્તોત્રે બૃહત્સામ; ગાયત્રી છંદમાંય હું. ૩૮

માર્ગશીર્ષ હું માસોમાં; વસંત ઋતુમાં વળી;
કીર્તિ, શ્રી, વાણી, નારીમાંસ્મૃતિ, મેધા, ક્ષમા, ધૃતિ. ૩૯

તેજસ્વીઓ તણું તેજ; જય હું; દૃઢ નિશ્ચય;
સત્ત્વવાળા તણું સત્ત્વ; તપસ્વીઓ તણું તપ. ૪૦

યદુકુળ વિષે કૃષ્ણ; પાર્થ હું પાંડવો મહીં;
મુનિઓમાં વળી વ્યાસ; કવિમાં ઉશના કવિ. ૪૧

મુત્સદ્દીઓની નીતિ હું; સત્તા હું અધિકારીની;
રહસ્યજ્ઞો તણું મૌન, જ્ઞાન હું જ્ઞાનીઓ મહીં. ૪૨

ભૂતમાત્ર તણું જે છે બીજ, અર્જુન! હું જ તે;
જ્યાં નથી હું, નથી એવું કશું કૈંયે ચરાચરે. ૪૩

મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ તણો અંત ન ક્યાંય છે;
આ તો માત્ર કહી છે મેં દૃષ્ટાંતરૂપમાં તને. ૪૪

જ્યાંસત્ત્વકેવિભૂતિછે, જ્યાંશ્રીકેભવ્યશક્તિછે,
મારા જ તેજના અંશે થયું તે બધું જાણજે. ૪૫

હરિગીત

જે કૈં થતું, પોતા થકી તે થઈ જ ના શકતું કદી;
મારી રજા વિણ એક હાલે પાંદડુંયે નહિ કદી;
સારું અને નરસુંય હું જ થવા દઉં ત્યારે બને;
તો આમ જાણીને મનુષ્યે છોડવું અભિમાનને. ૪૬

નરસા થકી તેથી દરેકે ધ્યાનથી બચવું ઘટે;
સારાં અને નરસાં બધાં ફળ આપનારો હું ખરે.'' ૪૭

અને આ આખા વિશ્વમાં - આટલા બધા વિશાળ વિશ્વમાં હું સર્વત્ર ફેલાયેલો છું અને તે પણ માત્ર એક અંશ વડે જ!

✻ વિશ્વવ્યાપ્ત અને વિશ્વાતીત ✻

(અનુષ્ટુપ)

''અથવા બહુ જાણ્યાથી લાભ અર્જુન! શો તને?
ટૂંકમાં જાણજે વ્યાપ્ત સમસ્ત વિશ્વમાં મને. ૪૮

ને એ તું જાણ કે આખું વિશ્વ મારી વિભૂતિના
-એક અંશ થકી માત્ર રહ્યું છે ટકી, અર્જુન!'' ૪૯

અધ્યાય ૧૧ મો

(વિશ્વરૂપદર્શનયોગ)

અર્જુનને શ્રીભગવાનની દિવ્ય વિભૂતિઓનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની ઇચ્છા હવે થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી થોડીક સ્તુતિ કરીને પ્રાર્થના કરે છે કે, જો અર્જુન જેવા જીવ માટે શક્ય હોય અને શ્રીભગવાનને યોગ્ય લાગે તો, એવાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે.

✻ અર્જુનની પ્રાર્થના ✻

વિનંતી કરતો પાર્થ, ''હે કૃષ્ણ! વચનો તમે
કહ્યાં આત્મા વિષે ગૂઢ; ને ટળ્યો મુજ મોહ કૈં. ૧

આપ કર્તા જ સંહર્તા; વળી આપ જ છો બધું;
અવિનાશી તથા આપ; સ્વયંભૂ તેમ છો પ્રભુ! ૨

શક્ય જો હોય ને પાત્ર જો તમે મુજને ગણો,
દર્શાવો ઈશ્વરી રૂપ; કૃપા મારી પરે કરો.'' ૩

ત્યારે શ્રીભગવાન બોલ્યા કે, ''મારાં રૂપ તો અસંખ્ય, અનંત વિવિધતાવાળાં છે; પણ તે બધાં જ અહીં મારા દેહ વિષે એકરૂપે રહેલાં છે, તે તને બતાવું છું.''

✻ એકમાં અનંત ✻

બોલ્યા ત્યારે પ્રભુ, ''મારાં નામ-રૂપ અનંત છે;
અનેક રંગવાળાં છે; ને ઘણાય પ્રકાર છે. ૪

સેંકડો ને હજારો છે વિવિધ દિવ્ય જાતનાં;
રૂપ, આકૃતિવાળાં તે રંગે જુદે જુદાં ભર્યાં. ૫

દેહ મારા વિષે આંહી એક-રૂપે રહેલ તે;
સચરાચર આખુંયે જો ગુડાકેશ! વિશ્વને. ૬

મરુત્, અશ્વિન, આદિતો, મારામાં રૂદ્ર ને વસુ;
મારા દિવ્ય સ્વરૂપે તે સમાયું સચરાચર. ૭

કદી પૂર્વે ન જોયેલાં હું-માં આશ્ચર્ય સર્વ ને-
સૌ અલૌકિક જોઈ લે. વસ્તુ, ચરાચરે હૃદે.'' ૮

પણ એ રૂપો તારા આ માટીના દેહની આંખોથી - ચર્મચક્ષુથી - નહિ દેખાય; તેથી તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું.

* અલભ્ય લાભ *

"રૂપ આ ચર્મચક્ષુથી જોઈ તું શકશે નહીં;
દિવ્ય ચક્ષુ તને તેથી આપું છું જો તું તે થકી. ૯

જોવાને ઈચ્છતો હોયે જે બીજું કાંઈ જોઈ લે;
આકાંક્ષા મનની તારી પૂરી તું કરી લે હવે." ૧૦

કૃષ્ણે અર્જુનને આમ કહી અદ્‌ભુત રૂપ જે
-પોતાનું, તે બતાવ્યું ત્યાં, વર્ણવી ન શકાય જે. ૧૧

આવાં અદ્‌ભુત દિવ્ય દર્શન થતાં જ એની ભવ્યતાએ અર્જુનને આંજી નાખ્યો; એને તો રોમાંચ થઈ જાય છે.

* પાર્થને રોમાંચ *

ધારી છે દિવ્ય માળાઓ; વસ્ત્ર, લેપ, ધર્યાં વળી;
રહ્યા મઘમઘી પોતે; શું ઓજસ્ દિવ્યતા વળી! ૧૨

એવા એ સર્વ રીતે તો પોતે આશ્ચર્યથી ભર્યા;
અનંત, સર્વવ્યાપી ને અદ્‌ભુત તેમની છબી. ૧૩

હજારો સૂર્ય ઊગે જો, એ સૌનું તેજ જેવું હો,
તેનાથીયે વધુ આંજે એવું તે દિવ્ય તેજ તો. ૧૪

એનાં આભૂષણો, શસ્ત્રો, તે શાં દિવ્ય હતાં બધાં!
દર્શન કરતાં વેંત રોમાંચ પાર્થને થયાં. ૧૫

વિવિધ રૂપ વ્હેંચાઈ ગયેલું વિશ્વ નીરખ્યું,
ફરી વિરાટ એ દેહે વળી બ્રહ્માંડ ભાળિયું. ૧૬

આટલું બધું તદ્દન અણધારેલું, નહિ કલ્પેલું, ભવ્ય, અલૌકિક, દિવ્ય, પ્રચંડ-સ્વરૂપ જોઈને અર્જુનનું તો માથું જ ઘૂમ થઈ જાય છે. તે ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.

* સ્તુતિ *

માથું તો ફરવા લાગ્યું; ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ઊભો;
અત્યંત દીન ભાવે તે પ્રાર્થના કરતો વદ્યો. ૧૭

(ઉપજાતિ)

"હે દેવ! દેહે તવ નીરખું છું,
-દેવો બધા ને સહુ ભૂતને હું;
બ્રહ્મા વિરાજે કમલાસને જે
તેને, ઋષિ સૌ, સહુ સર્પનેયે. ૧૮

અનંત હસ્તો વળી પેટ દેખું
મુખો અને આંખ અનંત ભાળું
બધી દિશામાં પ્રસરેલ આપ
અનંત રૂપો ધરીને રહેલ. ૧૯

ના અંત દીસે, નહિ મધ્ય, આદિ;
વિરાટ આ રૂપની આકૃતિ શી!
હે વિશ્વના ઈશ્વર! વિશ્વમાં તું
-વિશ્વસ્વરૂપે વસતો નિહાળું. ૨૦

ઝગે શું આ મુકુટ સૌ દિશાએ!
આ શી ગદા, ચક્ર અપાર તેજે!
ઝગે અહા! તેજથી ચક્ર કેવું!
સ્હેવાય ના તેજ તમારું આવું. ૨૧

મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય એવું
-ચારે દિશે અગ્નિ થકી ભરેલું;
તેજસ્વી, સૂર્યો સમું, આ સ્વરૂપ
-અસીમ છે ને વળી છે અમાપ. ૨૨

છો આપ તો અક્ષર ને અનંત
છો આપ તો એક જ, જ્ઞાનયોગ્ય;
ટક્યું દીસે આ સઘળું જ વિશ્વ
-આધારથી કેવળ આપના જ. ૨૩

વિનાશ જેનો નથી કોઈ કાળે,
એવા સ્વરૂપે નીરખું તમોને;
રક્ષા કરો ધર્મની સર્વકાળે;
સદા વિરાજો પુરુષ-સ્વરૂપે. ૨૪

છે આદિ ના, છે નહિ મધ્ય, અંત;
શું વીર્ય! છે હાથ વળી અનંત;
આ સૂર્ય ને ચંદ્ર દીસે તમારા
-વિરાટ દેહે નયનો જ જેવા. ૨૫

કો યજ્ઞની ઝાળ થકી પ્રચંડ
-પ્રકાશ પામે બધું આસપાસ;
આવા તમારા ત્યમ ઉગ્ર તેજે
-પ્રકાશતું વિશ્વ સમસ્ત દીસે." ૨૬

આ વિરાટ ભયાનક સ્વરૂપ મોટામોટા ઋષિમુનિઓને પણ થથરાવે છે, દેવોને પણ કંપાવે છે, તો બિચારા માનવ જીવ અર્જુનનું તો શું ગજું!

✻ ભયંકર! ✻

"આકાશ ને પૃથ્વી અને દિશાઓ
-એ સર્વમાં આપ જ વ્યાપ્ત દીસો;
તેજસ્વી, શું ઉગ્ર, સ્વરૂપ આ તે!
ત્રિલોકમાં સૌ ભયથી ધ્રૂજે છે. ૨૭

એ રૂપમાં દેવ બધા પ્રવેશે;
કો હાથ જોડી, ભયથી જુએ છે;
દેવો, મહર્ષિ, વળી સિદ્ધ સર્વે
- કરે પ્રણામો, સ્તુતિઓ ઘણીયે. ૨૮

આદિત્ય, રૂદ્રો, વસુઓ વળી જે
-આ વિશ્વમાં સાધ્ય ગણાય તેયે;
ને પિતૃ; દેવો વળી દાનવોયે
-આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ જુએ છે. ૨૯

અનંત મોં, આંખ; અનંત હાથ;
છે પેટ કેવાં! વિકરાળ દાઢ!
એ જોઈ દેવો, સહુ વિશ્વ કંપે;
કૃપા કરો કૈં, થથરું હું બીકે." ૩૦

દિઙ્મૂઢ ને બીકથી બેબાકળો બનેલો અર્જુન પોતે જે ભયંકર સ્વરૂપ દેખે છે, તે વર્ણવે છે ને શ્રીભગવાનને વિનવે છે કે 'કૃપા કરો, પ્રસન્ન થાઓ!'

✻ સ્તુતિ-પ્રાર્થના ✻

"આકાશને આ અડતું સ્વરૂપ!
સમાઈ જાતું મુખમાં જ વિશ્વ!
અનેક રંગો ઝળકે શું એમાં!
અગ્નિ સમી આંખ જ્વલંત શી આ! ૩૨

પ્રચંડ ઊભી સહુ હારમાં આ
-દાઢો, બધું વિશ્વ જ ખાઈ જાવા;
જાણે ધરી અગ્નિનું રૂપ ઉગ્ર
સાક્ષાત્ ઊભો અહિં કાળ આજ. ૩૨

આ સર્વથી વ્યાકુળ હું બનું છું;
ને ધૈર્ય, શાંતિ કશું ના રહેતું;
સૂઝે દિશા ના, કળ કૈં પડે ના;
કૃપા, કૃપા, માગું; બીજું કશું ના. ૩૩

આ ભીષ્મદાદા, ગુરુ દ્રોણ, કર્ણ!
પૃથ્વી તણા પાલક રાજ સર્વ!
આ કૌરવો સૌ, લડનાર યોદ્ધા
-પક્ષે અમારા ત્યમ કૌરવોના- ૩૪

બધા ધસે છે વિકરાળ પેલી
-પ્‌હોળી કરેલી તુજ દાઢ માંહી;
ચોટીં જતા કો તુજ દાંતમાંહે;
ચૂરેચૂરા કો લડનાર થાયે. ૩૫

સમુદ્ર પ્રત્યે ધસતી નદી શા
-વીરો ધસે કાળમુખે તમારા;
કૂદી પડે જેમ પતંગ દીપે,
વીરો ધસી મૃત્યુ-મુખે પડે છે. ૩૬

પ્રચંડ અગ્નિ તણું રૂપ ધારો,
સમસ્ત આ વિશ્વ મહીં પ્રસારો;
ચાટી, ગળી જાય અસંખ્ય જીભો
-યોદ્ધા બધાને; જગને પ્રકાશો." ૩૭

"આપ આવા તે કોણ? આ શું બધું! આ શક્તિ શી છે! આ બધું કેમ, શા માટે, કરો છો? એમ અર્જુનથી પૂછાઈ જવાય છે.

✻ પ્રશ્ન ✻

"કહો, મને ક્‌હો, પ્રભુ! કોણ આપ?
આ શું બધું? કાં અતિ ઉગ્ર રૂપ?
કૃપા કરો! હું નમું નમ્રતાથી;
આ શું કરો? શક્તિ કહો તમારી. ૩૮

પોતે એ જ પ્રચંડ, વિરાટ, ભયંકર સ્વરૂપમાં રહીને એવા જ અવાજે શ્રીભગવાન કહે છે કે 'આ મારું સર્વભક્ષી કાળસ્વરૂપ છે. તું તો નિમિત્તમાત્ર છે. માટે તું ઊઠ ને શત્રુઓને હણ.

* નિમિત્તમાત્ર *

"હું કાળ છું; વિશ્વવિનાશ કાજે
-સંહારનું છે મુજ કાર્ય આજે;
તારા વિના સૌ અહીં જે ઊભેલા
-રણાંગણે તે પડશે જ યોદ્ધા. ૩૯

તું ઊઠ તેથી યશ લે તું જીતી
-શત્રુ બધા; ભોગવ રાજ્ય-લક્ષ્મી;
હણ્યા જ છે મેં તુજ શત્રુમાત્ર;
થા પાર્થ! તું મારું નિમિત્તમાત્ર. ૪૦

મેં દ્રોણને, ભીષ્મ અને બીજાને,
ને કર્ણને, કૌરવને હણ્યા છે;
રણે ચઢી જા ત્યજી મોહ-માયા
તું જીતશે; નિશ્ચય જાણજે આ." ૪૧

વિરાટ સ્વરૂપ શ્રીભગવાનનાં દર્શન! અને શ્રીભગવાનની આવી વાણી! અર્જુનનું હૈયું ગદ્‌ગદ્ થઈ જાય છે. તે પ્રેમભાવે સ્તુતિ કરવા મંડી પડે છે.

* પાર્થની પ્રેમસ્તુતિ *

ધર્યો હતો મુકુટ વીરભાવે,
તોયે ભયે જે થથરે ઘણુંયે;
આ કૃષ્ણવાણી સૂણીને નમીને
-કહે હવે ગદ્‌ગદ તે થઈને. ૪૨

"છે યોગ્ય કે આખું જગત્ કરીને
સ્તુતિ તમારી અતિ હર્ષ પામે;
ધ્રૂજે બધાયે રાક્ષસ બીકથી ને
સિદ્ધો બધાયે તમને નમે છે. ૪૩

શાને નમે ના? પ્રભુ છો મહાન
-બ્રહ્માથીયે, જેથી થયું જ વિશ્વ,
અનંત છો, અક્ષર આપ છો ને
છો સત્, અસત્ ને પર તે થકીયે. ૪૪

જે આદિ છે પુરુષ, આપ તે છો,
આધાર આ વિશ્વ સમસ્તના છો;
તમે જ જ્ઞાની, વળી જ્ઞાન-યોગ્ય,
આ વિશ્વ આખું પ્રસરાવનાર. ૪૫

છો અગ્નિ, વાયુ, રવિ, ચંદ્ર આપ,
પ્રજાપતિ છો; જગતાત આપ;
નમું છું આગે, નમું પાછળે હું,
નમું છું ચારે દિશમાં તને હું. ૪૬

નમું છું ઊંચે, નમું છું નીચે હું,
નમું ફરીને ફરીને નમું હું;
અનંત છે વીર્ય; પરાક્રમી છો,
છો સર્વ; ને આપ બધું સમાવો." ૪૭

જ્યારે દિલમાં શ્રીભગવાન પરત્વે સાચો પ્રેમભાવ જાગે છે, ત્યારે પોતાની ભૂતકાળની ભૂલો ભક્તોને યાદ આવે છે, તે પસ્તાય છે અને માફી માંગે છે.

* ક્ષમાયાચના *

"જાણ્યો હતો ના મહિમા તમારો,
સખા ગણ્યા'તા પ્રભુ! આપને તો;
અજ્ઞાનથી, પ્રેમ થકી, પ્રમાદે,
કહ્યું'તું 'હે કૃષ્ણ! સખા!' પ્રભુને. ૪૮

કીધો તિરસ્કાર પ્રભો! તમારો
-સાથે જમ્યા ત્યાં, અથવા ફર્યા ત્યાં;
એકાંતમાં કે સહુની સમક્ષે,
- આપો ક્ષમા તે, વિનવું તમોને." ૪૯

ભક્તને જુદીજુદી ઊર્મિઓ થાય છે. હવે પાછો તે સ્તુતિ કરે છે.

* સ્તુતિ *

"સજીવ-નિર્જીવ તણા પિતા છો,
ને પૂજ્ય છો, ને ગુરુના ગુરુ છો;
છે ના સમું આપની કોઈ, ત્યારે
-ચઢે શી રીતે? ન બની શકે એ. ૫૦

ત્રણેય લોકે તુજ છે પ્રભાવ,
જેની ન કોઈ ઉપમા અપાય;
લળી લળીને પ્રભુ! હું નમું છું,
પ્રસન્ન થાઓ! પ્રભુજી કૃપાળુ!" ૫૧

વળી પાછો પસ્તાવો થાય છે ને ક્ષમા માગે છે.

✻ ક્ષમાની પ્રાર્થના ✻

"ક્ષમા કરે તાત, સખા કરે છે,
ક્ષમા કરો તેમ મને તમેયે;
માગું, હજારો અપરાધ મારા
-ક્ષમા કરો આપ થઈ કૃપાળા." ૫૨

આ વિરાટ કાળસ્વરૂપ દર્શનથી અર્જુનને એટલી બીક લાગે છે કે તે આવાં દર્શન સહન કરી શકતો નથી; એટલે તે શ્રીભગવાનને પોતાનું સૌમ્ય-શાંત-સ્વરૂપ ફરી ધારણ કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. શ્રીભગવાનનું તેજ કયા જીવથી ખમી શકાય છે?

✻ પાર્થની પ્રાર્થના ✻

"પૂહેલાં ન જોયું બધું જોઈને તે,
રોમાંચ થાયે, બહુ બીક લાગે;
કૃપા કરીને ભયને શમાવો;
તે મૂળ, સાદું, રૂપ તો બતાવો. ૫૩

છે ચક્ર હસ્તે વળી છે ગદા ને
માથે ધર્યો મુગટ શોભિતો છે;
સૌમ્ય સ્વરૂપે, બસ ચાર હસ્તે;
દેખા મને દો; કરશો કૃપા એ." ૫૪

'તને આ મારું વિરાટ સ્વરૂપ જોવાનો અલભ્ય લાભ જે મળ્યો છે, તે કેવળ તારા ઉપર હું પ્રસન્ન છું તેથી જ; આ સ્વરૂપ તો દેવોને પણ જોવા ન મળે.' એમ કહી શ્રીભગવાન અર્જુન ઉપર પોતાની કેટલી કૃપા છે, તે સ્પષ્ટ કહી દે છે.

✻ કેવળ કૃપા ✻

"પ્રસન્ન તારા પર મેં થઈને
-દેખાડ્યું જે આ, - મુજ આત્મયોગે-
અનંત તેજસ્વી વિરાટ રૂપ
-જોયું નથી તું - વિણ કોઈએ જ. ૫૫

ના જ્ઞાનથી, યજ્ઞથી, દાનથી કે,
ક્રિયા થકી ઉગ્ર, તપે, નહિ કે;
જે રૂપ દેખાડ્યું તને, કદી તે
-જોઈ શકે કોઈ જ મૃત્યુલોકે. ૫૬

દિઙ્મૂઢ થા મા, ન ડરીશ કૈં તું
-આ દેખીને કાળસ્વરૂપ મારું;
તું શાંત ને સ્વસ્થ હવે થઈ જા,
જો તું હવે - શાંત સ્વરૂપ છે આ." ૫૭

આમ કહીને શ્રીભગવાન પોતાનું અસલનું સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને બીધેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપે છે. અર્જુન પણ સ્વસ્થ થાય છે.

✻ અર્જુનની ભયશાંતિ ✻

આવું કહીને પછી સૌમ્યરૂપે,
-કીધો હતો જીવનસાથી જેને-
તેને દીધાં સાંત્વન, સ્વસ્થતા ને
શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રકટે ફરી તે. ૫૮

(અનુષ્ટુપ)

"આપનું માનવી, સૌમ્ય, દેખી, રૂપ જનાર્દન!
હવે શાંત થયો બીક ગઈ" કહે એમ અર્જુન. ૫૯

હવે શ્રીભગવાન સાધનાની એક સર્વશ્રેષ્ઠ ચાવી પોતાના માનીતા અર્જુનને આપે છે, કે જેથી એનો (જીવમાત્રનો) પૂરેપૂરો ઉદ્ધાર થાય.

✻ માત્ર ભક્તિથી જ ✻

"દુર્લભ દેવનેય છે મારાં દર્શન આ ખરે!
શુદ્ધ ભક્તિ થકી માત્ર એને પામી શકાય છે. ૬૦

જે કોઈ કર્મ પોતાનાં સમર્પે મુજને સદા,
મારો ભક્ત બને જે, ને લીન રૂહે મુજમાં સદા,
આસક્તિમાત્ર છોડે જે, ને પ્રાણીમાત્રને વિષે
-પ્રેમવાળો રહે છે જે, એ જ પામે હૃદે મને." ૬૧-૬૨

આવો ભક્તિનો મહિમા ગાયા પછી વળી પાછા શ્રીભગવાન એવી અલૌકિક ભક્તિ કેવી રીતે મળે, તે અર્જુનને બતાવે છે.

✻ ભક્તિનો માર્ગ ✻

"સર્વાર્પણ વિના પાર્થ! ને પ્રેમ સર્વવ્યાપક
-કદીયે સંભવે છે ના ભક્તિ મારી અલૌકિક. ૬૩

સૃષ્ટિમાત્ર સમાવાની મારા કાળ તણા મુખે;
પ્રત્યેક ક્ષણ તે કાર્ય ચાલ્યાં જ કાળનું કરે. ૬૪

ચિંતવે એવી રીતે જે મારા કાળસ્વરૂપને
-સર્વાર્પણ તણો ભાવ આપોઆપ જ જન્મશે. ૬૫

ને જીવમાત્રની સાથે સહેજે ઐક્ય તો થશે;
એમ આ ભક્તિને માર્ગે વધ્યો આગળ શો જશે!" ૬૬

'નામ તેનો નાશ' એ મુજબ સૌ કોઈ કાળ - ભગવાનને વશ મોડુંવહેલું થાય જ છે.

*** કાળ નું સર્વભક્ષણ ***

ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ અણધારેલી કો ક્ષણે
-પડવાનું તમારે તો કાળને મુખ સર્વને. ૬૭

નાનામોટા, નીચાઊંચા, સ્ત્રી કે પુરુષ, સૌ તણો,
મનુષ્ય કે મનુષ્યોથી બીજાંનો, ભેદ ત્યાં ન કો." ૬૮

આમ જ્યારે એક પણ અપવાદ વિના સર્વ કંઈ ને સર્વ કોઈ કાળના મુખે ઝડપાય છે, ત્યારે એ જાણ્યા છતાં, હે માનવી! તું શા માટે નમ્ર ને પ્રેમભર્યો નથી થતો?

*** માનવીની વિચિત્રતા ***

"યમરાજ તણા દીસે સૌયે એક જ કોળિયો;
રહે ના ગર્વ કોનોયે જાણી તે નમ્ર સૌ બનો. ૬૯

કાળમુખે પડેલા છો એમ જાણી બધા તદા
-જીવમાત્ર તણી સાથે મૈત્રી કાં નહિ બાંધતા? ૭૦

પણ જે કોઈ વિરલ જીવાત્મા એવી રીતે નમ્ર ને પ્રેમી બને છે, તેને તો અમરફળ મળે જ છે.

*** અમરફળ ***

"કરશે એમ જે તેને મારું કાળ-સ્વરૂપ જે,
વિકરાળ નહીં લાગે, લાગશે શાંત રૂપ એ. ૭૧

મૃત્યુની પાર તે જાશે નિશ્ચિંત થઈ નિર્ભય;
સર્વમાં વ્યાપ્ત પ્રેમે, તે અમર, સર્વવ્યાપક." ૭૨

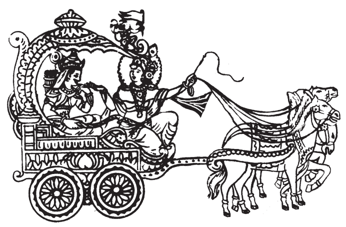

અધ્યાય ૧૨ મો

(ભક્તિયોગ)

આગલા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને કહ્યું કે એક-માત્ર અનન્ય ભક્તિથી મારાં દર્શન જેવાં થઈ શકે છે, તેવાં બીજા કશાથી નથી થતાં. એટલે અર્જુનને પ્રશ્ન થાય છે.

*** પ્રશ્ન ***

કૃષ્ણને પાર્થ પૂછે છે, "કોઈ સાકારને ભજે;
સ્તવે કોઈ નિરાકાર; બન્નેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે?" ૧

શ્રીભગવાન પ્રથમ તો બે માર્ગનું વર્ણન કરીને કહે છે કે, 'બન્ને માર્ગે મને પમાય છે, તોપણ એમાં રહસ્ય છે.'

*** બન્ને સારા ***

ઉત્તર વળતો આપે પાર્થને કૃષ્ણ તે સમે,
"કયો મોટો કયો નાનો એવું ના મનમાં લહે. ૨

રૂપ સાકાર મારું જે શ્રદ્ધાથી ચિંતવે હૃદે,
થાય એમાં પૂરો લીન, શ્રદ્ધાળુ મુજ ભક્ત તે. ૩

નિરાકાર વળી તત્ત્વ તેને જે ભજવા મથે,
ઇન્દ્રિયોને પૂરી એણે કાબૂમાં રાખવી પડે. ૪

બધા જીવો પરે રાખે વૃત્તિ તે સમભાવની;
સેવે તે એમને પ્રેમે પોતાની પેર સૌ લહી. ૫

ગણે છે 'ઊંચ' કે 'નીચ' કોઈને કદીયે નહીં;
એવા સર્વે મને પામે નિશ્ચે, શંકા ન ત્યાં કંઈ. ૬

તેથી બેમાં કયો સારો એ કહી ના શકાય કૈં;
એનું રહસ્ય જે ઊંડું વદું સાંભળ તે હવે." ૭

જોકે બન્ને એક જ ધ્યેયને પામે છે, તેમ છતાં માર્ગ તરીકે નિરાકારની ભક્તિ કરતાં સાકારનો માર્ગ વધુ પસંદ કરવા લાયક છે, કેમ કે તે વધારે સહેલો છે.

*** સહેલો માર્ગ ***

"નિરાકાર તણી ભક્તિ નથી સંપૂર્ણ શક્ય તે
-શરીરીથી કદીયે; તું જાણી લે મનમાં હવે. ૮

નિર્ગુણી છે નિરાકાર; કલ્પનાતીત તેથી તે;
જગે જાણ્યેઅજાણ્યે સૌ રૂપ સાકારને ભજે.'' ૯

માટે હે પાર્થ! તું તો મારામાં જ તારું બધું પરોવી દે. બધું જ મને સમર્પણ કરી દે, ને ખાલી થઈ જા.

* ભક્તિપૂર્ણ સમર્પણ *

''મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત ને વળી પ્રાણને
-તારાં તે સૌ પરોવી દે સાકારી વિશ્વના રૂપે. ૧૦

મારામાં ધારણા રાખી એકાગ્રે મન જોડજે;
નિષ્ઠાવંત થઈ, બુદ્ધિ મારામાં તું પરોવી દે. ૧૧

જ્ઞાન ને પ્રેમભક્તિથી એવી રીતે થતાં હૃદે,
રહેશે પૂર્ણ મારામાં શંકા ના કાંઈ એ વિષે. ૧૨

તારું સર્વસ્વ જે કૈં હો, પ્રેમે તે દે ધરી પદે;
ના કશું હો હવે તારું એવો તું બની જા હૃદે.'' ૧૩

પણ આટલું બધું સમર્પણ ન થઈ શકે તો મનને કાબૂમાં લેવાનો અભ્યાસ કેળવ.

* અભ્યાસ *

''અને જો પાર્થ! આ તુંથી થવું શક્ય ન હોય, તો
-વિકારો પ્રાણના સર્વે રોકવા મથ તું પૂરો. ૧૪

યમ ને નિયમો પાળી કે પ્રાણાયામ-આસને,
-ગમે તે કોઈ રીતે તું બાંધી લે મનને પદે. ૧૫

કાબૂ મેળવ તું પૂરો તારા મનની ઉપરે;
શકે જો એટલું સાધી નિશ્ચે પામી શકે મને.'' ૧૬

પરંતુ અભ્યાસ પણ ન થઈ શકે તો? આ રહ્યો ત્રીજો ઉપાય.

* પ્રભુપ્રીત્યર્થે *

''થઈ ના જો શકે તેયે તારાથી મથતાં કદી,
નિરાશાથી તું ઉદ્વિગ્ન થતો ના મનમાં જરી. ૧૭

કરે જે જે કંઈ પાર્થ! 'પ્રભુપ્રીત્યર્થ હું કરું'
-ધરીને ધારણા એવી કર્યે જા તુજ કર્મ સૌ. ૧૮

પ્રભુપ્રીત્યર્થ સૌ કર્મો કરી પાદે સમર્પવાં;
પ્રભુ પરે જઈ વારી મનાદિ સૌ પરોવવાં.'' ૧૯

એ રીતે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મો કરતાં કરતાં તો તને દિવ્યાનંદની સ્થિતિ મળશે.

* અંતે દિવ્યાનંદ *

''મમતા, મોહ એ રીતે તારાં મોળાં થતાં જશે;
વિશુદ્ધિમાં ધીરે ધીરે તું તો આગે વધ્યાં જશે. ૨૦

પછી તારા મહીં પૂરો ભક્તિનો રસ જામશે;
લેતાં સ્વાદ હૃદે એનો દિવ્યાનંદ તને થશે.'' ૨૧

અને જો આમ પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ ન થતાં હોય તો પણ વળી ચોથો ઉપાય છે.

* અનાસક્ત કર્મ *

''તુંથી પાર્થ! અરે, આયે થતું ના હોય જો કદી,
આસક્તિ મનથી સૌ કૈં છોડી દે ફળમાત્રની. ૨૨

તને સો વાતની એક વાત હું કથું, ધ્યાન લે;
બધીયે ફળની ઇચ્છા પૂરી તું કાઢી નાખજે.'' ૨૩

ફળની ઇચ્છા વગર કર્મ કરવાં હોય તો એક મોટી મર્યાદા છે. તો જ નિમિત્તમાત્રરૂપે કર્મ થઈ શકે.

* પ્રાપ્ત કર્મો *

''જે આવ્યું હોય કૈં ભાગે, તે તે કર્મ કર્યાં કરો;
થવાનું ફળના સ્વામી કોઈને પણ શક્ય ના. ૨૪

ફળને ઉપજાવ્યામાં ભેળાં અંગો ઘણાં મળે;
નિમિત્તમાત્ર તારે તો એટલે બનવું ઘટે.'' ૨૫

હવે આ બધી જે રીતો શ્રીભગવાને બતાવી તેમાં સૌથી સારી કઈ એવો સવાલ ઊઠે, તે પહેલાં તેનો જવાબ શ્રીભગવાન આપી દે છે; ને મુખ્ય વસ્તુ પર ભાર મૂકે છે.

* ભક્તિનો રસ *

''બતાવી જે તને આ સૌ રીતો એમાંથી કોઈ ના-
સારી કે નરસી કાંઈ; લેજે તે વાત લક્ષમાં. ૨૬

તને એમાંથી જે ફાવે, તેથી લે રસ ભક્તિનો;
લઈ આસ્વાદ તું જોજે નશો ઉન્માદકારી શો!'' ૨૭

વળી પોતપોતાની રુચિ-સ્વભાવ વગેરે પ્રમાણે તેને તે રસ્તો સહેલો લાગે છે. તેમાં બધાંને લાગુ પડતું કોઈ એક જ ધોરણ નથી.

✻ સહેલા રસ્તા ✻

"આસનો, નિયમાદિ ને પ્રાણાયામ, યમો તણા
-બતાવ્યા છે તને માર્ગ; એનાથી વળી જ્ઞાનનો-
નિદિધ્યાસન આદિનો સ્હેલો કોનેય ભાસતો;
તને જે લાગતો સ્હેલો, સીધો તું વળ તે પથે. ૨૮-૨૯

ને કષ્ટ-સાધ્ય જ્ઞાનેથી સ્હેલું તેથીય ધ્યાન છે;
કર્મના ફળનો ત્યાગ સ્હેલો ધ્યાનથી તે દીસે. ૩૦

એક વસ્તુ બધાંનેયે સ્હેલી ના સરખી રીતે;
કોઈને તો વળી માર્ગ સર્વ લેવા કદી પડે. ૩૧

વળી એ રસ્તાઓ પણ એકબીજાથી અલગ નથી. મુખ્ય વાત, હે અર્જુન! એ છે કે તું કોઈ પણ રીતે મારી ભક્તિ સાધી લે.

✻ જ્યાંત્યાંથી ભક્તિ ✻

"સદા તે એકબીજામાં ભળેલા છે જ નિશ્ચયે;
થવું છે ભક્ત તારે તો જ્યાંત્યાંથી, તે જ લક્ષ લે. ૩૨

સધાયે ભક્તિ જે માર્ગે તે માર્ગે સાધી લે હૃદે;
ગમે તે માર્ગથી પ્રાપ્ત કરી લે તુજ ધ્યેયને." ૩૩

આમ ભક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો એટલે ભક્તનાં લક્ષણો હવે સમજાવે છે.

✻ ભક્તનાં લક્ષણો ✻

"ભક્ત કોને કહેવાયે તેયે કહી દઉં તને;
રાખજે ખ્યાલ તું ઊંડો સર્વદા તુજ ચિત્ત તે. ૩૪

કોઈનીયે કરે ના તે રાગ કે દ્વેષભાવના;
પ્રત્યેક જીવની મૈત્રી રાખે તે મન સર્વદા. ૩૫

કરુણા કેળવે ઊંડી જીવમાત્રની સાથ તે;
પ્રેમ ને ભાવની છાપ એનાં કર્મ વિષે ખરે!" ૩૬

અર્જુનને માટે પ્રેમથી ભરપૂર શ્રીભગવાન વચમાં વચમાં એને ભક્ત થવાની રીત બતાવતા જાય છે.

✻ રીત ✻

"દશા આવી થવા સારુ મૂકીને મમતા સહુ;
નમ્ર પૂરો થતો પોતે, રાખે છે સમતા બહુ. ૩૭

સુખ ને દુઃખ તે બન્ને એક-શાં ગણી ચાલતો;
કરે જો કોઈનો દોષ; ક્ષમા તે પાસ યાચતો. ૩૮

સંતોષી તે સદા રહે છે; શુભ નિશ્ચયથી કદા
-ભરે તે મરણાંતેયે પાછું તો પગલું જ ના. ૩૯

મન, બુદ્ધિ વગેરે તે સર્વ અર્પે સદા મને;
આલંબન ધરી મારું મારે માટે જ તે જીવે. ૪૦

થતો ઉદ્વેગ ના કોને એનાથી; વળી લોકથી
-ઉદ્વેગ પામતો ના તે; ગાળે જીવન એ રીતે. ૪૧

દુભવે કોઈને ના તે, કોથી દુભાય ના દિલે;
સંસારે નવ લેપાતો પ્રિય છે ભક્ત તે મને." ૪૨

આમ થતાં તે સંપૂર્ણપણે ભક્ત થાય છે; ત્યારની એની દશા શ્રીભગવાન વર્ણવે છે.

✻ ભક્ત ✻

"લોકોથી દુઃખ ના માને, સ્હેજેય ના વળી ડરે;
હર્ષ, શોક, ભયાદિથી મુક્ત છે મુજ ભક્ત તે. ૪૩

કોઈયે જાતની ઈચ્છા ના એને મન હોય છે;
પવિત્ર હોય; ને એનું વર્તે છે ક્ષેમ સૌ સ્થળે. ૪૪

સર્વ આરંભ છોડીને નિશ્ચયે દૃઢ તે રહે;
શુભાશુભ બધાંનોયે ફળત્યાગ સદા કરે. ૪૫

સ્પષ્ટ છે અર્થ એનો તો 'ગમે તે પરિણામને
-માટે નિશ્ચિંત તે રહે છે'; એવું જીવન તે જીવે. ૪૬

શત્રુ કે મિત્ર ના એને; માન કે અપમાન શું?
મૌન સેવી, મળે જે કૈં રહે તેથી તુષ્ટ આપ શું. ૪૭

'નથી હું એકલો કાંઈ' એમ માની હૃદે રહે;
-સ્થિર સર્વ સ્થિતિ માંહી થઈ, ના જરીયે ડગે. ૪૮

વર્તે છે આ પ્રમાણે જે શ્રદ્ધાવંત થઈ હૃદે,
પ્રાણથીયે ઘણા વ્હાલા એવા ભક્ત મને હૃદે. ૪૯

અધ્યાય ૧૩ મો

(ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ)

વળી પાછો અર્જુનને પ્રશ્ન થાય છે, તેથી તેના બધા જ સંશયો ટાળવા શ્રીભગવાન તેને ખરું જ્ઞાન શું છે, તે સમજાવે છે.

✻ ખરું જ્ઞાન ✻

"'પુરુષ','પ્રકૃતિ','જ્ઞાન','ક્ષેત્ર','ક્ષેત્રજ્ઞ','જ્ઞેય'ને-
એ બધું જાણવું મારે ફોડ પાડી કહો મને". ૧

ઉથલાવી ફરી પાછો પૂછે અર્જુન પ્રશ્ન ત્યાં;
ટાળવાને વદે કૃષ્ણ પાર્થના સંશયો બધા. ૨

"'ક્ષેત્ર' છે દેહનું નામ; 'ક્ષેત્રજ્ઞ' જાણનાર તે;
રહેલો સૌ શરીરે હું; ક્ષેત્રજ્ઞ જાણજે મને. ૩

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ જેથી જાણી શકાય છે,
ખરું તે 'જ્ઞાન' કહેવાયે; પાર્થ! તું જાણજે ખરે." ૪

આ ઉપરથી અર્જુનને સમજવા જેવું તે 'ક્ષેત્ર' અને 'જ્ઞાન'; કેમ કે ક્ષેત્રજ્ઞ તો કૂટસ્થ આત્મા છે, એમ કહી જ દીધું છે. તેથી પહેલાં ક્ષેત્રની સમજૂતી આપે છે.

✻ ક્ષેત્ર ✻

"ગવાયું બ્રહ્મસૂત્રોમાં ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞનું રૂપ,
કેવા વિવિધ છંદોથી ઋષિઓથી બહુ વિધ;
ક્ષેત્ર આ શું? પ્રકારો શા? કેવા વિકાર ક્ષેત્રના?
શી ક્ષેત્રજ્ઞ તણી શક્તિ તે તને કહું ટૂંકમાં;
સુખો, દુઃખો અને દ્વેષ, ઇચ્છા, ધીરજ સર્વ એ,
પ્રકારો મનવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં સૌ સમાય તે;
પંચભૂત અને બુદ્ધિ, અહંતા, મૂળ પ્રકૃતિ,
મન સાથે દશેંદ્રિયો વિષયો પાંચથી મળી;
-સ્થૂળ દેહ તણો પિંડ ચેતના, ધૃતિથી બને,
આવું વિકારવાળું જે, 'ક્ષેત્ર' તે પાર્થ! જાણજે." ૫-૯

એ જાણવાની શી જરૂર છે, તે હવે સમજાવે છે, ને તે પરથી સાચું 'જ્ઞાન' શું તે ઉપર આવે છે.

✻ જ્ઞાનનો હેતુ ✻

"આ શરીર અને એના વિકારો જાણવા ઘટે;
કરવાનો રહ્યો તેનો કેમ કે ત્યાગ જાણજે. ૧૦

જ્ઞાન છે ત્યાગને સારુ જરૂરી બહુ, અર્જુન!
જ્ઞાન શેને કહેવું તે હવે હું કહું, સાંભળ." ૧૧

શરીર વિષે સમજાવી તેમાંથી જ્ઞાન પર આવી હવે શ્રીભગવાન જ્ઞાનનાં સાધનો, અથવા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સાધકમાં હોવાં જોઈતાં લક્ષણો સમજાવે છે. જ્ઞાન તો અનુભવગમ્ય છે એટલે 'જે આત્મદર્શનની સ્થિતિ તે જ જ્ઞાન' એમ સૂચવે છે.

✻ જ્ઞાનનાં લક્ષણો ✻

"હિંસા ને દંભનો ત્યાગ વળી માનીપણા તણો;
ક્ષમા, સરળતા સ્હેજે, સેવા ગુરુની, શુદ્ધતા;
સ્વચ્છ દૃઢ તનુ સાથે મન-ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ;
વૈરાગ્ય વિષયો માંહી; હુંપણાનોય ત્યાગ સૌ. ૧૨-૧૩

જન્મ, મૃત્યુ, જરા સાથે વસેલાં રોગ, દુઃખ સૌ
-તથા નિત્ય થતા દોષો તણું ભાન પૂરું થવું. ૧૪

સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર ને બ્હાર, સગાં, સ્વજન, મિત્રથી
-મનને કાઢી લેવું ને મમતાનેય છોડવી. ૧૫

પોતાને કૈં ગમે તેવું બને કે ના બને કદી,
મનમાં તોય તે માટે રાખવી સમતા ખરી. ૧૬

અનન્ય ભક્તિ ને શ્રદ્ધા પ્રભુમાં નિત્ય રાખવી;
ચિંત્વનાર્થેય એકાન્ત સેવવું ભાવથી ચહી. ૧૭

લોકોમાં ભળવું ના, ના ભોગોની રુચિ રાખવી;
તૃષા જ્ઞાનની તો હોવી ઊંડી શી આત્મને વિષે!" ૧૮

આવી સ્થિતિ પોતાની થાય તે સારુ સાધકે પ્રયત્ન કર્યા કરવાનો છે. આ સ્થિતિ તે જ જ્ઞાન. એના સિવાયનું - 'અન્યથા' - અજ્ઞાન છે.

"જિજ્ઞાસુ ને પુરુષાર્થી હોય તે સર્વ સાધકે
-વર્ણવી સ્થિતિ જે આવી, હૃદે કેળવવી ઘટે. ૧૯

લક્ષણો નિજમાં તે તે આણવા તે મથ્યો જશે;
આત્મદર્શન તે અંતે નિશ્ચયે પામશે ખરે. ૨૦

આનાથી અન્યથા જે છે એ તો અજ્ઞાન, અર્જુન!
રચીપચી રહે એમાં એવાને તામસી ગણ." ૨૧

આવું 'જ્ઞાન' થતાં તે આપોઆપ 'જ્ઞેય'ને પામે છે, એમ જણાવી હવે 'જ્ઞેય' વિષે કહે છે.

✻ જ્ઞેય ✻

"કેળવી 'જ્ઞાન' સાચું આ 'જ્ઞેય' ને જાણશે હૃદે
-જે, તે મેળવશે મોક્ષ કહું સાંભળ તે વિષે. ૨૨

'જ્ઞેય' છે એ પરબ્રહ્મ, અનાદિ ને અજન્મ છે;
કંઈયે તત્ત્વ જ્યાં નૂહોતું આ મહા 'સત્'-ત્વત્યાંહતું. ૨૩

ન એને 'સત્' કહેવાયે; કહેવાયે 'અસત્' નહીં
પર બન્ને થકી એ તો પરબ્રહ્મ, પરાત્પર. ૨૪

કેમ કે 'નિત્ય' એ તો છે, - નિત્યતાને છતાં જનો
-ઓળખી ના શકે તેથી - એને 'સત્'થી પરે કહ્યો. ૨૫

આ વિશ્વમાં વિના તેના ખાલી કૈં જ નથી કશું;
ભરપૂર, જતાં જોવા, છે ચરાચર આ બધું." ૨૬

જેમ તે સત્ નથી ને અસત્ નથી, તેમ તેનાં બીજાં વિરોધાભાસી લક્ષણો હવે શ્રીભગવાન ગણાવે છે. પહેલો વિરોધાભાસ ઇન્દ્રિયો વિષેનો જણાવ્યો.

✻ ઇન્દ્રિયાતીત ✻

"લાખો હાથપગોવાળું એ છે, એને છતાં નથી
-ઇન્દ્રિયો કૈં; જરૂરેયે ઇન્દ્રિયોની નથી કશી. ૨૭

અલિપ્ત ઇન્દ્રિયોથી તે; આ સૌ ઇન્દ્રિય આજ છે,
રહેવાની ન કાલે તે; ને પરબ્રહ્મ નિત્ય છે." ૨૮

બીજો વિરોધાભાસ ગુણનો છે.

✻ ગુણાતીત ✻

"જો કે તે સર્વને વ્યાપ્ત, ધારણ કરીને રહ્યો,
-તેથી તો 'ગુણનો ભોક્તા' એને ક્હેવાય છે ખરો;-
છતાંયે સૌ ગુણો નાથી અલિપ્ત તે રહી શકે;
ગુણો જ્યાં છે વિકારો ત્યાં; પરબ્રહ્મે ન તે વસે. ૨૯-૩૦

ગુણો સૌ એટલે પાર્થ! વિકારો સર્વ જાણ તું;
પર જે રૂહે વિકારોથી, રૂપ તે પરબ્રહ્મનું. ૩૧

ત્રીજો વિરોધ સ્થળની બાબતનો બતાવે છે.

✻ દિશાતીત ✻

"ખરે નિશ્ચે વળી એમ 'પ્રાણીની બ્હાર તે વસે',
કેમ કે પ્રાણીઓ એને જાણતાં નથી કો રીતે. ૩૨

અણુયે અણુમાં તોયે રહ્યો છે સર્વવ્યાપક,
પ્રાણીઓ મહીં તેથી તે વસેલો જાણ, અર્જુન!" ૩૩

વળી એક બીજો વિરોધ જણાવી 'પરબ્રહ્મ તો ન જણાય એવું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે' એમ કહ્યું.

✻ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ ✻

"કરે છે ગતિ તે તોયે સ્થિર કેવળ તે દીસે;
જણાયે નહિ, છે એવું સૂક્ષ્મ તે તત્ત્વ તો ખરે." ૩૪

હજુ તો બીજા ઘણા વિરોધી ગુણો તેનામાં સમન્વય પામી સમાયેલા છે. તેમાંના કેટલાક અહીં કહે છે.

✻ વિરોધી ગુણો ✻

હરિગીત

"દૂર પણ છે ને નજીક છે, એહ અદ્ભુત રૂપ છે;
નામરૂપનો નાશ છે, એનું છતાં અસ્તિત્વ છે;
એ રીતે અવિભક્ત છે, પણ સર્વ પ્રાણીઓ મહીં;
-છૂટો છૂટો જાણે રહ્યો તેવો જ ભાસે તે તહીં. ૩૫

એ જ ઉપજાવે, અને પાળેય, મારે એ વળી;
તેજ તે તેજો તણું ને પર દીસે અંધારથી;

એના મહીં આવી રહ્યો ભંડાર જ્ઞાન તણો બધો;
જાણવા સમ જ્ઞેય એ પરબ્રહ્મ સર્વ મહીં વસ્યો". ૩૬

પણ આ બધું જાણવું શા માટે? જીવન શેને માટે છે?

✻ હેતુ ✻

"એ જ્ઞાનમાત્ર જ પામવું પરબ્રહ્મ કેવળ પામવા;
એને જ અર્થે હો બધા પુરુષાર્થ પોતાના સદા." ૩૭

આ હેતુ ફળવામાં મદદ કરવા વળી પાછા શ્રીભગવાન પ્રકૃતિ - પુરુષનાં લક્ષણ સમજાવે છે.

✻ ઈશ્વર ને માયા ✻

અનુષ્ટુપ

"પ્રભુ ને એની માયા તો ચાલે બન્ને અનાદિથી;
વિકારો થાય છે પેદા માયાથી, જાણ, અર્જુન! ૩૮

અનેક જાતનાં કર્મો તેથી પેદા થયાં કરે;
માયાને કારણે જીવ સુખદુઃખાદિ ભોગવે." ૩૯

ત્યારે એ માયામાંથી છૂટવાનો ઉપાય શો એ પણ કરુણાળુ—જીવ હિતૈષી—શ્રીભગવાને ફરીફરી બતાવવું જ જોઈએ.

✻ ઉપાય ✻

“અલિપ્ત રહી, આ જાણી, મળંતાં કર્મ જે કરે,
આચરે કર્મ ને તેમ ફરી ના જન્મ પામશે. ૪૦
કેમ કે નીરખે એવો જ્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે મને;
મારી જો પ્રેરણા ના, તો કશાની ના ગતિ થશે. ૪૧
જાણી એવું હૃદે પોતે પોતાને માટ તે ખરે
-હુંપણું માનતો ના કૈં, પોતાને તે જુદો જુએ.” ૪૨

પણ આગળ જણાવ્યું તેમ આવો શરણભાવ અને અલિપ્તતા માટે જુદા જુદા ઉપાયો માનવીઓ યોજે છે. તેવા ઉપાયો કે યોગમાર્ગોનું સૂચન ટૂંકમાં કરે છે.

✻ યોગમાર્ગો ✻

“ગભીરા ધ્યાનથી સૂક્ષ્મ આત્મામાં નિજ આત્મથી
-યોગી કોઈ કરી દૃષ્ટિ આત્માને જ અનુભવે. ૪૩
તંત્રથી કો, તપે કોઈ, ભક્તિથી, કોઈ જાપથી,
કોઈ જ્ઞાનથી, સંન્યાસે, કો કર્મ-ભક્તિ-યોગથી. ૪૪
અજ્ઞાની હોય તોયે જે શ્રદ્ધાથી સાંભળી ભજે,
તેઓયે પામતા પાર શ્રદ્ધા-નિષ્ઠ થવા વડે.” ૪૫

પદાર્થ અને આત્મતત્ત્વ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ — એ બેના સંયોગથી જ આ બધું ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જણાવી એ રીતે ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ બતાવે છે.

✻ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ ✻

“જન્મે છે સત્ત્વ જે જે કૈં, જડ ચેતન હોય કે,
ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ સંયોગે જન્મે, અર્જુન! જાણ તે.” ૪૬

ક્ષેત્રમાં રહેલા કે છૂપેલા ક્ષેત્રજ્ઞને બરાબર પિછાનનાર જ્ઞાની મુક્તિ પામે છે. તેથી ફરીથી જ્ઞાનીની સમજૂતી આપે છે.

✻ જ્ઞાની ✻

“‘રહે પ્રાણી બધાંમાંયે સમરૂપે જ ઈશ્વર
-અવિનાશી વિનાશીમાં’ જે જાણે એમ જ્ઞાની તે. ૪૭
સમભાવથી સર્વત્ર સર્વમાં પ્રભુને જુએ;
એ આત્માને હણે જાતે નહિ, ને પાર તે થશે. ૪૮
જુદા ભાવો, જુદાં રૂપો એકમાં જ રહ્યાં જુએ;
વિસ્તર્યાં એકમાંથી ને જુએ, તે બ્રહ્મ પામશે.” ૪૯

જ્ઞાનીનાં લક્ષણો બતાવ્યાં, તે મુજબ હવે આત્માનાં લક્ષણો શ્રીભગવાન બતાવે છે.

✻ આત્મા ✻

“અનાદિ, અવિનાશી છે; આત્મા છે વળી નિર્ગુણ;
શરીરે તે રહ્યો તોયે ન કરે કૈં, અલિપ્ત રૂહે. ૫૦
જગ આખું પ્રકાશે છે જેમ એક જ આ રવિ,
આખાયે ક્ષેત્રને ક્ષેત્રી પ્રકાશે, જાણ તે નકી. ૫૧
બધે હોવા છતાં કોરું જેમ આકાશ હોય છે,
તેમ હોવા છતાં જીવ જ્ઞાને અલિપ્ત રહી શકે.” ૫૨

છેવટે આવા જ્ઞાનથી મને મળાય છે.

✻ મુક્તિ ✻

“ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ જે જાણે, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી,
જાણે પ્રકૃતિથી મુક્તિ પ્રાણીની, પામતો મને.” ૫૩

અધ્યાય ૧૪ મો

(ગુણત્રયવિભાગયોગ)

શ્રીભગવાન અર્જુન પર સુપ્રસન્ન છે. તેઓ ફરીથી તેને સિદ્ધ જ્ઞાની વિષે કહે છે.

✻ જ્ઞાન-સિદ્ધિ ✻

ભગવાન વળી બોલ્યા, “પામીને જ્ઞાન ઉત્તમ
-ઋષિ ને મુનિઓ પામ્યા સિદ્ધિ પરમ, અર્જુન! ૧
પામી તે જ્ઞાનને હૈયે આચરે ધર્મ તે રીતે,
મૃત્યુ ને જન્મના ફેરા એવા લોક તણા ટળે. ૨
ને મહદ્ બ્રહ્મયોનિ છે તેમાં મૂકું છું જન્મ-બી★,
પ્રસુતિ સર્વ ભૂતોની સૃષ્ટિમાં એવી તો થતી. ૩
ગર્ભ સાથે બધી પાર્થ! જે જે ઘડાય મૂર્તિઓ
તેનો જન્મ મહદ્ બ્રહ્મે પ્રકૃતિ જાણ તે જ સૌ. ૪
જીવમાત્ર તણો હું તો પિતામાતા છું જાણજે;
ત્રિગુણ પ્રકૃતિ-જન્ય; દેહીને બાંધનાર છે.” ૫

★બી=બીજ

દેહીને બાંધનાર પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનું જ્ઞાન ઉપરના કારણે જરૂરનું છે. તેથી તે ત્રણ ગુણો વિષે સાધકજીવનની દૃષ્ટિથી કહે છે.

✻ ત્રણ ગુણો ✻

"સત્ત્વ ઉત્તમ કહેવાયે; રજસ્ મધ્યમ જાણજે;
તમસ્ કનિષ્ઠ છે છેલ્લું; ઉદ્‌ભવ્યા પ્રકૃતિથી તે. ૬
જિજ્ઞાસુ સાધકે સત્ત્વ પ્હેલું મેળવવું ઘટે;
સત્ત્વ નિર્મળ, નિર્દોષ પ્રકાશ આપનાર છે. ૭
સદાયે સંગ એનો તો નીવડે સુખદાયી ને,
કરવી વૃદ્ધિ એની તો આદરી યત્ન કોટિયે. ૮
રાગ, તૃષ્ણા થકી જન્મે, તે રજસ્ જાણ, અર્જુન!
કલેશ-ધાંધલમાં નાખે એવો તે ગુણ રાજસ. ૯
તમસ્‌નું મૂળ અજ્ઞાન-મોહ; તેથી જ આળસુ
-પ્રમાદી બનાવી નાખે ડુબાડી મોહકૂપમાં. ૧૦

એ ત્રણે ગુણો માંહોમાંહે લડે છે, ત્યારે જેની જીત થાય છે, ત્યારે તેનું શું પરિણામ નીપજે છે, તે કહે છે.

✻ પરિણામ ✻

"સત્ત્વમાંહી સુખો સર્વે; પ્રવૃત્તિ-મૂળ છે રજસ્;
નીપજે છે તમસ્‌માંથી મોહ-આળસ અર્જુન. ૧૧
રજસ્, તમસ્‌ને ટાળી સત્ત્વ વિજય મેળવે;
સત્ત્વ, તમસ્‌ને ટાળી રજસ્ વિજય મેળવે. ૧૨
સત્ત્વ, રજસ્‌ને ટાળી તમસ્ વિજય મેળવે;
ત્રણેય આ ગુણોમાંથી પ્રાપ્ત તું કર સત્ત્વને. ૧૩

હવે આ ગુણોમાંથી કયો ક્યારે પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, તે જણાય તે માટે તેનાં લક્ષણો આપે છે.

✻ લક્ષણો ✻

"વ્યાપારે દેહના સર્વે જ્યારે જ્ઞાન તણો હૃદે;
-અનુભવ થયો લાગે ત્યારે ત્યારે તું જાણજે
-કરી કામ રહેલું છે પ્રધાનપણું સત્ત્વનું,
વણી લે પટ સત્ત્વેથી તારા જીવન કેરું તું. ૧૪-૧૫
અશાંતિ, લોભ જ્યાં જાગે, ધાંધલ, હરીફાઈ જ્યાં,
ત્યારે ત્યાં જાણવી વૃદ્ધિ રજસ્‌ની થઈ, અર્જુન! ૧૬

મોહ, આળસ, અજ્ઞાન અનુભવાય છે યદા
-પૂરું ફેલાયેલું પાર્થ! તમસ્‌નું રાજ્ય છે તદા. ૧૭

આ ગુણોની પ્રધાનતાને પરિણામે જીવની જે જુદી જુદી ગતિ થાય છે, તે કહે છે; કે જેથી અર્જુનને સત્ત્વગુણ મેળવવાનો ઉત્સાહ થાય.

✻ જીવની ગતિ ✻

"સત્ત્વગુણ પ્રધાને છે જેના જીવનમાં ખરે;
જાય છે મૃત્યુના અંતે નિર્દોષ જ્ઞાનલોક તે. ૧૮
રજસ્-પ્રધાન જે હોય, જાય ધાંધલ-લોકમાં,
તમસ્-પ્રધાન હોય તે જન્મે છે મૂઢ-લોકમાં. ૧૯
સાત્ત્વિક કર્મ જે જે હો એનું છે ફળ નિર્મળ;
રજસ્‌નું દુઃખ દેનારું, તમસ્‌નું મૂઢતા ભર્યું. ૨૦
સાત્ત્વિક જીવની થાય ઉચ્ચ શી ગતિ! અર્જુન!
અધોગતિ તમસ્‌ની ને રજસ્‌ની જાણ મધ્યમ." ૨૧

પણ શ્રીભગવાન તો એ બધા ગુણોથી પર છે, એમ જે અનુભવ્યાં કરે છે, તે જ શ્રીભગવાનનું ત્રિગુણાતીત રૂપ પિછાની શકે.

✻ ત્રિગુણાતીત ભગવાન ✻

"ગુણથી કર્મનો કર્તા બીજો જોતો ન તે કદા,
ગુણોથી પર જે એવા મને જાણે હૃદે જયહાં,
ત્યારે મનુષ્ય તે પામે ભાવ કૈં મુજ, અર્જુન!
ત્યારે તે જાણશે મારું રૂપ જે ત્રિગુણાતીત." ૨૨-૨૩

આવી રીતે શ્રીભગવાનને જે ત્રિગુણાતીત અનુભવે છે, તે પોતે પણ ગુણોને વટાવી જાય છે ને મુક્તિ ભોગવે છે.

✻ ત્રિગુણાતીત યોગી ✻

"'ગુણો દેહે રહેલા છે' ગણી, તેનેય દેહી જે
-ટપી જાય; જરા, જન્મ, મૃત્યુનાં દુઃખને વટે. ૨૪
આનંદરૂપ પામે છે મોક્ષને તે પછી ખરે;
પરબ્રહ્મે રમે તેવા એવા કો ધન્ય આત્મ જે." ૨૫

આવી સુંદર ગતિ થાય છે, એવા ત્રિગુણાતીતનાં ચિહ્નો શાં, તે કેમ વર્તે, વગેરે બધું 'હે ભગવાન! મને કૃપા કરીને સમજાવો' એમ અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

✻ પ્રશ્ન ✻

"ગુણાતીત ટપી જાય ગુણોને શી રીતે કહો!
કેવાં ચિહ્નો હશે એનાં? કેવું વર્તન તે કરે?" ૨૬

આ ઉપરથી શ્રીભગવાન પોતાને ઘણા પ્રિય એવા ત્રિગુણાતીતનાં લક્ષણો બતાવે છે.

✻ લક્ષણો ✻

શ્રીભગવાન જણાવે છે : "પોતાને વિષયે કંઈ
-આવી પડે ભલે જે જે તે જ, પ્રવૃત્તિ કે વળી
- તે મોહ હોય કે જ્ઞાન, ભલે અજ્ઞાન, ધાંધલ,
સુખ કે દુઃખ ના માને, ઇચ્છા તે નવ કૈં કરે. ૨૭-૨૮

તટસ્થ રૂહે ગુણો પ્રત્યે, ચળતો ના કદીય જે,
'ભજવે ભાગ પોતાનો ગુણો', જાણી રહે સ્થિર. ૨૯

સમ દુઃખો-સુખો માને, સોનું પથ્થર, લોહ જે
-માને છે સરખાં; જેને પ્રિય-અપ્રિય કૈં ન છે. ૩૦

સ્તુતિ-નિંદા ન સ્પર્શે ને માન કે અપમાન ના;
રાખે છે શત્રુ ને મિત્ર પ્રત્યેયે સમભાવ ત્યાં. ૩૧

સર્વ આરંભનો જેણે કર્યો સંપૂર્ણ ત્યાગ છે,
એવાં સૌ લક્ષણોવાળો તું ગુણાતીત જાણજે." ૩૨

શ્રીભગવાનને તો સામા જીવનાં વલણોની ખબર હોય છે, તેથી અગાઉથી જ તેને હિંમત આપે છે અને રસ્તો પણ બતાવે છે.

✻ રસ્તો ✻

"રખે તું ભડકી જાતો! કે તું હાથ દઈ શિરે
-બેસી રૂહેતો બની એદી, 'કેમ આ થાય!' માનીને. ૩૩

વર્ણવી મેં તને આ તો દશા સિદ્ધની, અર્જુન!
પહોંચવા હવે એને જણાવું તુજને પથ." ૩૪

એ રીતે શ્રીભગવાન ફરી પાછો ભક્તિ અને કર્મયોગનો માર્ગ અર્જુનને બતાવે છે, પણ તે ભક્તિ અને કર્મ કેવાં તે પણ કહે છે.

✻ યોગ ✻

"અનન્ય ભાવવાળો જે ભક્તિનો યોગ તે વડે
-મારી કર્યા કરે ભક્તિ, આસક્તિ સહુ છોડીને. ૩૫

શ્વાસ સુદ્ધાંય જો કોઈ વિના કર્મ ન લૈ શકે,
તો પછી કર્મ સૌ જાણો વળગ્યાં દેહીમાત્રને. ૩૬

ગુણો ટપી જવા ઇચ્છે તેવાએ મનથી સદા
-અર્પણ કરવાં ભાવે સર્વ કર્મ મને હૃદે. ૩૭

ફળની કાંઈયે ઇચ્છા એણે ના મન રાખવી;
વર્તતાં એમ, એવાને કર્મ-બંધન ના થશે." ૩૮

છેલ્લે સર્વકોઈ યોગીની અંતિમ ગતિ તે શ્રીભગવાન જ છે; તેને શૂન્ય થયા વિના ન પમાય એમ અર્જુનને જણાવે છે.

✻ અંતિમ દશા ✻

"કેમ કે બ્રહ્મ હું છું ને ધર્મ હું છું સનાતન;
મોક્ષ હું, જે કહો તે હું અનંત, દિવ્ય હું સુખ. ૩૯

પૂરો શૂન્ય થતો ત્યારે માનવી મુજને જુએ;
એનું નામ ગુણાતીત પાર્થ! તું એમ જાણજે." ૪૦

અધ્યાય ૧૫ મો

(પુરુષોત્તમયોગ)

શ્રીભગવાન હવે અર્જુનને વિશાળ અનાદિ સંસાર પરત્વેની દૃષ્ટિ આપે છે.

✻ સંસાર ✻

ભગવાન જણાવે છે, "સંસારવૃક્ષ બે રીતે
-જોવાય; મૂળ જેનાં છે ઊંચે ને ડાળ છે નીચે. ૧

પાંદડાં વેદરૂપી છે એવા અશ્વત્થને★ રૂપે
-સંસારને જુએ છે તે જ્ઞાની વેદજ્ઞ છે ખરે. ૨

જોવા જતાં બીજી રીતે ફેલાયેલી ઊંચે નીચે
-સંસારવૃક્ષની શાખા ત્રિગુણે વૃદ્ધિ પામીને;
કુંપળો વિષયોરૂપી મનુષ્યલોક જીવને
-કર્મનાં સંપડાવે છે બંધનો જીવને ખરે." ૩-૪

એવા અનાદિ - અનંત સંસારવૃક્ષને તો છેદવું જ પડે — જો મુક્તિ જોઈતી હોય તો.

★પીપળો; 'જે કાલે નથી તે', તેથી નશ્વર (નાશવંત) સંસાર.

✽ અસંગશાસ્ત્ર ✽

"સ્વરૂપ વૃક્ષનું આ જે, શકાતું જાણી ના કદા;
આરંભ, અંત ના એને ઠેકાણું વળી એનું ના. ૫

બીજા સંસારવૃક્ષે આ ઘાલ્યું મૂળ બરાબર;
અનાસક્તિ તણા શસ્ત્રે એને તો છેદવું ઘટે. ૬

તેથી તે લોકમાં જાય આત્મા, જ્યાં થકી એહને
-ફરવાના રહે પાર્થ! ફેરા પાછા ન જાણજે." ૭

મુક્તિ માટે પણ ભક્તિની જરૂર છે. માટે ઉપર જણાવેલી અનાસક્તિ સાથે ભાવભક્તિ એ ઉત્તમ સાધન છે.

✽ ભાવભક્તિ ✽

"ને એવું કરવા સારુ - જેની માયા વડે જ આ
-પ્રકૃતિ વિશ્વપુરાણી ફેલાયેલ જયહાં ત્યહાં
-આદિપુરુષને એવા ભાવેથી ભજવા હૃદે
સંસારવૃક્ષનું ત્યારે પૂરું છેદન થાય છે. ૮-૯

માન-મોહ પૂરેપૂરાં છોડી દીધાં જ જેમણે,
જીતીને સંગદોષોને આત્મામાં લીન હોય જે;

પરવારી જ બેઠા જે સહુયે વિષયો થકી,
સમ જેને સુખો-દુઃખો, અવ્યયપદ પામશે." ૧૦-૧૧

એ મુક્તિ કે અવ્યયપદનું ટૂંકું પણ આકર્ષક વર્ણન કરે છે.

✽ અવ્યયપદ ✽

"જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિને આપવાપણું તેજ ના;
ફરવાપણું કો રીતે જ્યાં ગયા પછી પાછું ના. ૧૨

પરમ સ્થાન એવું છે; સ્થાન તે દિવ્ય પામવા
-સિદ્ધો, મહર્ષિઓ આદિ પાર્થ! શા તલસી રહ્યા!" ૧૩

હવે જીવની ઉત્પત્તિ કે પ્રકટવા વિષે કહે છે, કે જેથી જીવને પોતાના અસલ સ્વરૂપનું ભાન થાય.

✽ જીવ ✽

"જીવ-લોકે જીવરૂપે મારો અંશ સનાતન
-પ્રકૃતિમાં રહેલી જે આકર્ષે તે મનેંદ્રિય. ૧૪

જ્યારે ત્યજે અને ધારે જીવ જ્યાં જ્યાં શરીરને,
-ઇન્દ્રિયોને લઈ ત્યારે સાથે તે જીવ સંચરે. ૧૫

પોતાના સ્થળની વાયુ ગંધો સાથે લઈ ફરે
-જ્યાં જ્યાં જતો તહીં, સાથે ફરે તેમ મનેંન્દ્રિયો." ૧૬

આવી રીતે ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લઈને ભોગો ભોગવતા શ્રીભગવાનના જ અંશરૂપ જીવને અજ્ઞાનીઓ ઓળખી શકતા નથી; યોગી જ ઓળખે છે.

✽ શ્રી ભગવાનનો જ અંશ ✽

"કાન, આંખ, ત્વચા, જીભ, નાક ને મનનો વળી
-આશ્રય ધરીને જીવ સેવે છે વિષયો સદા. ૧૭

સ્થિર રહેતા, ગતિ-કર્તા, ભોગ ભોગવતા, જગે
-ગુણોવાળા જીવોને, જે મોહમાં કૈં પડેલ છે.

-અજ્ઞાની ઓળખે છે ના; જ્ઞાની તે ઝટ ઓળખે
વસેલો જીવ પોતામાં યોગી-સાધક ઓળખે. ૧૮-૧૯

સમભાવ રૂપી યોગ જેણે સાધ્યો પૂરો ન છે,
યત્ન એવા કરે તોયે એને ના ઓળખી શકે." ૨૦

હવે શ્રીભગવાન સર્વવ્યાપી છે ને પોતે જ જે તે કંઈ બધું છે, તે જણાવે છે ને તેના દાખલા આપે છે.

✽ દાખલા ✽

વસંતતિલકા

"જે સૂર્યતેજ જગને સુપ્રકાશ આપે,
જે અગ્નિ-ચંદ્ર મહીં છે, મુજ તેજ તે છે,
હું શક્તિથી મુજ, પ્રવેશ કરી, શરીરે
-હે પાર્થ! જો કરું છું ધારણ સૌ જીવોને. ૨૧

ઉત્પન્ન હું રસ કરું થઈ સોમરૂપ;
પોષ્યાં કરું છું વળી ઔષધિમાત્રને હું
સૌ પ્રાણીનાં તન મહીં જઠરાગ્નિ રૂપે
-કેવો કરું છું સમ પ્રાણ-અપાન વાયુ! ૨૨

ને ચાર જાત તણું અન્ન પચાવું તેમ,
એવો બધાં હૃદયમાં જ હું છું ઠરેલ;
મારા વડે જ સ્મૃતિ છે, વળી જ્ઞાન છે ને
તેનો અભાવ મુજથી; મુજથી બધુંયે. ૨૩

(અનુષ્ટુપ)

"બધા વેદો વડે જે કૈં જાણવા યોગ્ય તે જ હું;
'વેદાંત પણ હું, પાર્થ! જાણનારોય, વેદ હું'". ૨૪

હવે શ્રીભગવાને પોતે પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા જે સર્જ્યું છે એવું ક્ષેત્ર ને તેમાં રહેનારો ક્ષેત્રજ્ઞ, એ બન્નેથી પોતે પર છે એમ કહે છે.

✻ પુરુષોત્તમ ✻

“આ લોકે પુરુષો બે છે ક્ષર, અક્ષર નામથી;
એક છે નાશવાળો ને બીજો નાશ-રહિત છે.” ૨૫

હરિગીત

“કહેવાય ભૂતો ક્ષર અને તેમાં રહેલો સ્થિર હું
-તે જ અક્ષર; તેથી પણ પર કો પુરુષ ઉત્તમ ખરે;
‘પરમાત્મ’ તે કહેવાય અવ્યય, ઈશ્વર, ત્રણ લોકમાં
-કરી જે પ્રવેશ, કરે જ પાલન, તે ખરે પણ હું જ ત્યાં. ૨૬
ક્ષરથી અને અક્ષરથી ઉત્તમ હું જ પુરુષોત્તમ રૂપે,
જે લોકમાં ને વેદમાં હું છું થયેલ પ્રસિદ્ધ એ;
જે ઓળખે છે આમ જ્ઞાનીજન મને ઉત્તમ રૂપે,
તે બધું જાણે, મને ને સર્વ ભાવેથી ભજે.” ૨૭

આવું છુપાવવા લાયક એટલે ગંભીર સત્યવાળું ગુહ્ય જ્ઞાન શ્રીભગવાન અર્જુનને કહે છે; કેમ કે તે નિષ્પાપ છે. એવા જ્ઞાનથી પરમ પ્રાપ્તિ થાય છે.

✻ પરમ પ્રાપ્તિ ✻

(અનુષ્ટુપ)

“જે આ શાસ્ત્ર અતિ ગુહ્ય, થવા નિષ્પાપ, અર્જુન!
-મેં તને કહ્યું, જે જાણી બુદ્ધિમાન થતા જન. ૨૮
પોતાના ધ્યેયને પ્હોંચે એવા જે કોઈ સાધક-
પરમ પ્રાપ્તિ પામીને ભોગવે શાંતિ આંતર.” ૨૯

અધ્યાય ૧૬ મો

(દૈવાસુરસંપદ્‌વિભાગયોગ)

જેવી રીતે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ કહ્યો, તેવી રીતે શ્રીભગવાન હવે ધર્મ અને અધર્મ વૃત્તિનો ભેદ કહે છે.

✻ ધર્મ-અધર્મની વૃત્તિઓ ✻

ભગવાન કહે ત્યારે, “તને ભેદ બતાવું છું
-ધર્મ-અધર્મ વૃત્તિનો; ધર્મ-વૃત્તિ વિષે કહ્યું. ૧
લક્ષણ ધર્મ-વૃત્તિનાં તોયે હું કથું છું તને
-અર્જુન! ફરી વિસ્તારી; સાંભળ લક્ષ આપીને.” ૨

ફરીથી ધર્મવૃત્તિનાં લક્ષણો કહે છે કે જેથી અર્જુનમાં તેવી વૃત્તિ ઊગે.

✻ ધર્મ-વૃત્તિ ✻

“નિર્ભયપણું, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સમતા, જ્ઞાન ને
યજ્ઞ, ઈન્દ્રિયશમન, દાનો, જ્ઞાનનો અભ્યાસ ને;
અક્રોધ, ત્યાગ, તપ, સરળતા ને અહિંસા, સત્ય ને
ધીરજ, ક્ષમા, નિર્લોભતા ને તેજ, નિરહંકારતા. ૩

કોઈની ચાડી ન ખાવી, રાખવી મન જીવદયા,
ચોખ્ખાઈ અંદર-બ્હારની, અદ્રોહ, મર્યાદા સદા;
કોમળપણું, અવિચળપણું, ને શાંતિ એને મન વસે;
આ લક્ષણો સહુ ધર્મ-વૃત્તિનાં કહ્યાં જે મેં તને.” ૪

હવે ધર્મવૃત્તિ વિશેષપણે સમજાવવા વિભેદ કરીને અધર્મ વૃત્તિનાં લક્ષણો કહે છે, ને તેનાં પરિણામો જણાવે છે અને સ્પષ્ટ આદેશ પણ આપે છે કે અર્જુન! ધર્મવૃત્તિ જ રાખજે.

✻ ધર્મ-અધર્મ-વૃત્તિ ✻

(અનુષ્ટુપ)

“અધર્મવૃત્તિ જેનામાં, વસે છે અભિમાન ત્યાં;
દંભ ને દર્પ, અજ્ઞાન, ક્રોધ ને છે કઠોરતા. ૫
ધર્મવૃત્તિ લઈ જાયે મોક્ષપંથે મનુષ્યને;
અધર્મવૃત્તિ નાખે છે બંધને પાર્થ! જીવને. ૬
ધર્મવૃત્તિ લઈને જ તું તો જન્મેલ, અર્જુન!
માટે તારે જવાનું છે ધર્મને પંથ આગળ.” ૭

અધર્મવૃત્તિ વિષે હજી થોડો વધારે વિચાર કરીને શ્રીભગવાન અર્જુનને (એટલે કે જીવને) સમજાવે છે કે જેથી જીવ તે બાબતમાં ચેતેલો રહે.

✻ અધર્મવૃત્તિનાં લક્ષણો ✻

"અધર્મવૃત્તિનો થોડો કરી વિસ્તાર હું વદું;
કરી શકાય એનો તો ત્યાગ જેથી સહેજમાં. ૮
અધર્મવૃત્તિવાળા જે, પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિનો
-જાણતા નવ કૈં ભેદ; કે શુદ્ધિ ને અશુદ્ધિનો. ૯
સત્યાસત્ય તણું ભાન વળી હોતું નથી કશું;
ઠેકાણું હોય ક્યાંથી તો એવાની વર્તણૂકનું?" ૧૦

જેવી વૃત્તિ તેવી બુદ્ધિ ને તેવાં કર્મ; બધું જ સાથે-સાથે હોય છે, તેથી તે બતાવે છે.

✻ અધર્મ માન્યતા ને કર્મ ✻

"'જૂઠું છે વિશ્વ' એ માને 'પાયા વિનાનું', અર્જુન!
'જગનો કો નિયંતા ના' માનતા તેમ તે મન. ૧૧
'સંબંધ સ્ત્રી-પુરૂષોનો એનું તો વિશ્વ આ જ છે';
વિષયભોગને છોડી બીજો ના કો વિચાર છે. ૧૨

આવી તે વૃત્તિવાળાનાં કર્મ હોય ભયાનક;
પ્રવૃત્તિ હોય છે એની વિશ્વના નાશકારણ." ૧૩

એમના એવા વિચારો તેઓ સજ્જડ પકડી રાખે છે. અને બીજા પણ ભયંકર દુર્ગુણો વર્ણવે છે.

✻ સ્વભાવ ✻

"વિચારો દુષ્ટ પોતાના રાખે પકડી આગ્રહે;
એની સૌ કામના કેરો અંત ના કદી આવશે. ૧૪
મદ, દંભ અને માને તણાયા રહી તે સદા
-હોયે આવા મતિમંદ ગુલામો ઇન્દ્રિયો તણા. ૧૫
તેમની, -આમ હોવાથી - ચિંતાનો પણ પાર ના;
ભોગ તો માણવા એને જોઈએ છે નવા નવા. ૧૬
મત, આગ્રહ ને ટેવ, મડાગાંઠ વળી બીજી
-પ્રમાણે તે કરે વર્ત્યા, સુઝાડ્યું ન સૂઝે બીજું." ૧૭

પાર વગરની કામનાઓના કિલ્લાઓ તેઓ રચે છે.

✻ શેખચલ્લીના કિલ્લા ✻

"સેંકડો મનમાં નિત્યે આશાના ગઢ તે ચણે;
કામના પોષવા સારુ કરે છે ભેળું દ્રવ્ય તે. ૧૮

ન્યાય-અન્યાયનો ભેદ એમાં એ કૈં ન રાખતા;
અન્યાય પાપમાર્ગે તે નિત્યે આમ ધસ્યા જતા. ૧૯
'મેળવ્યું આજ મેં તો આ; મેળવીશ પછી બીજું;
આજ આ શત્રુને માર્યો; બીજાનેયે હણીશ હું. ૨૦
બળવાળો હું તો ભારે; રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ યુક્ત છું;
મારા જેવો બીજો કોણ?' એવો ફાંકો ધરે ઉરે. ૨૧
કીર્તિ મેળવવા યજ્ઞો કરી, દાન દઈશ હું;
કરીશ મોજ હું માણ્યા; સુખે ગાળીશ દિન હું." ૨૨

પણ તેમને ક્યાં ખબર છે કે તેઓ તો એથી વધુ ને વધુ મોહજાળમાં ફસાય છે અને પછી-

✻ પરિણામ ✻

"મનમાં મનમાં આમ મલકાયા સદા કરે;
ફસાઈ મોહજાળે ને છેવટે નરકે જશે. ૨૩
આવા સૌ આસુરી લોકો ઘમંડે નિજના રહે;
પર નિંદા મહીં રાચે; કેવા દોષ કર્યા કરે! ૨૪
વારંવાર ખરે! તેઓ આસુરી યોનિ મેળવે;
અને એ યોનિમાં તેઓ હંમેશાં ભટક્યાં કરે." ૨૫

આ બધું સમજાવીને તેને આધારે અર્જુનને બોધ આપે છે કે તું એ બધાંને છોડી દે.

✻ કામાદિનો ત્યાગ ✻

"આત્મનાશ કરે તેવા નર્કને મુખ છે ત્રણ;
- કામ ને ક્રોધ ને લોભ; તેને તેથી સદા ત્યજ. ૨૬
તેનો ત્યાગ કરે જેઓ કલ્યાણ-માર્ગ જાય છે;
પરમ ગતિને તેવા પામે અર્જુન! નિશ્ચયે." ૨૭

શાસ્ત્રોનો ગૂઢ અર્થ ન સમજવાથી સ્વચ્છંદથી કેટલાક તેનો ત્યાગ કરે છે, પણ તેથી તેમને હાનિ થાય છે.

✻ સ્વચ્છંદી ત્યાગ ✻

"જેમાં અનાદિ સિદ્ધાન્તો એવાં શાસ્ત્ર તણો કરે
-ત્યાગ સ્વચ્છંદથી જેઓ, તેવા ના સુખ મેળવે. ૨૮
કલ્યાણમાર્ગની શાંતિ તેવા ના મેળવી શકે;
રહે છે સ્થિતિ અસ્થિર તેવાઓની સદા ખરે." ૨૯

માટે હે અર્જુન! શાસ્ત્ર સમજવા માટે તું અનુભવી

પાસે જજે. નહિ કે શાસ્ત્રપંડિત પાસે. પછી તે પ્રમાણે વર્તજે.

✻ અનુભવીનું શરણું ✻

"તેથી નિર્ણયમાં તારા જે જે કાર્ય-અકાર્યના
-અનુભવીની પાસેથી બધા સિદ્ધાન્ત નિશ્ચલ
-પૂરા તું સમજી લેજે, રૂહેતો ગાફેલ ના કશે;
એને અનુસરી તારું શુદ્ધ વર્તન રાખજે." ૩૦-૩૧

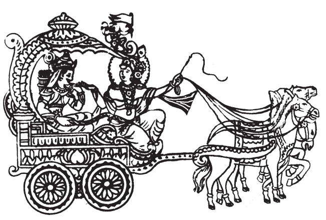

અધ્યાય ૧૭ મો

(શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ)

અર્જુનના શ્રદ્ધા વિષેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં શ્રીભગવાન શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ સમજાવે છે.

✻ શ્રદ્ધા ✻

અર્જુન કૃષ્ણને પૂછે, "જે શિષ્ટાચાર છોડતા,
કિંતુ શ્રદ્ધાથી જે ભક્તિ કરે, એવાની શી ગતિ?" ૧

ભગવાન વદે ત્યારે, "શ્રદ્ધા છે ત્રણ જાતની;
સાત્ત્વિકી હોય ને પાર્થ! રાજસી તેમ તામસી. ૨

જેવી જેની હશે શ્રદ્ધા, તેવો મનુષ્ય તે થશે;
જેની છે જીવતી શ્રદ્ધા, નિશ્ચે તે જીવતો રહે. ૩

સાત્ત્વિક, દેવને પૂજા; રાજસી, યજ્ઞ-રાક્ષસ;
ભજે છે એવી રીતે ને ભૂતપ્રેતાદિ તામસી." ૪

પણ શ્રદ્ધા ઓળખાય કેવી રીતે તેના જવાબમાં થોડાંક માપલક્ષણ શ્રીભગવાન આપે છે, ને તેના પાછા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

✻ માપલક્ષણો ✻

"કોની કેવી હશે શ્રદ્ધા એકાએક જણાય ના;
દાને, યજ્ઞે, તપે, તેમ આહારેથી મપાય ત્યાં. ૫

પ્રકારો ત્રણ એનાયે તે તને કહી જાઉં છું;
તે પરે સર્વ આધાર પાર્થ! સર્વની વૃત્તિનો." ૬

પહેલાં આહારના પ્રકાર જણાવે છે.

✻ આહાર ✻

"જે આહાર થકી આયુ, આરોગ્ય, નિર્મળત્વ ને
વધે સુખ, રુચિ, શક્તિ, તેને સાત્ત્વિક જાણજે. ૭

અતિ તીખું, ઊનું, ખારું, ખાટું, રાજસી, અર્જુન!
ઉષ્ણતા થાય શી પેદા! તેથી તો રોગ ને દુઃખ. ૮

અજીઠો, વાસી, રાંધેલો અપવિત્ર, બીજી રીતે
-ગંદો આહાર એવો તે તામસી પાર્થ! જાણજે. ૯

તે જ પ્રમાણે હવે યજ્ઞના ત્રણ પ્રકારો કહે છે.

✻ યજ્ઞ ✻

"ફલેચ્છા વિણ યજ્ઞો જે કરાયે થઈ તન્મય
કર્તવ્ય તરીકે થાયે તેને તું જાણ સાત્ત્વિક. ૧૦

ફળ-આશા વળી દંભ જેમાં, રાજસી યજ્ઞ તે;
આ બેનો ભેદ તું પૂરો પાર્થ! લે સમજી હવે. ૧૧

વિધિ જેને વિષે કોઈ નથી કે પરિણામ કૈં;
ત્યાગ, મંત્ર, કશું જ્યાં ના, તામસી યજ્ઞ જાણ તે. ૧૨

તપના આવી રીતના સાત્ત્વિક વગેરે ત્રણ પ્રકાર જણાવ્યા પહેલાં તેના બીજી જાતના ત્રણ પ્રકાર કે વિભાગ જણાવે છે.

✻ ત્રણ તપ ✻

"જેમાં સંતો તણી ભક્તિ, બ્રહ્મચર્ય, પવિત્રતા,
અહિંસા શુદ્ધિ છે જેમાં, તપ એ છે શરીરનું. ૧૩

સત્ય, પ્રિય, હિતૈષી જે વાણી, સ્વાધ્યાય જીવને,
તપ વાચિક છે એ તો; લેજે તે વાત લક્ષમાં. ૧૪

જેમાં પ્રસન્નતા, મૌન, સંયમ વળી સૌમ્યતા,
મનનું તપ તે જાણ; જ્યાં વસે શુદ્ધ ભાવના." ૧૫

હવે એના સાત્ત્વિક વગેરે પ્રકાર કહે છે.

*** તપના પ્રકાર ***

“સમભાવ થકી આવાં કરે ત્રિવિધ જે તપ
-ફળેચ્છાનો કરી ત્યાગ, સાત્ત્વિકી જાણવાં તપ. ૧૬

દંભથી, માન-આશાથી, આદરાયેલ જે તપ
રાજસી તપ તું એને જાણજે, હે પરંતપ! ૧૭

દુરાગ્રહોથી પીડાઈ પારકા-નાશ અર્થ ને
ર્‌હેલો જેથી શરીરસ્થ ક્લેશ પામે નિરર્થક,
આદરે તપ એવું જે તામસી પાર્થ! જાણ તે;
અધોગતિ તણા પંથે જીવને લઈ જાય એ.” ૧૮-૧૯

*** દાનના પ્રકાર ***

“‘દેવાનું ધર્મ’ તે જાણી ફલેચ્છા વિણ જે થતું
-દેશ; કાળ અને પાત્ર જોઈ, તે દાન સાત્ત્વિક. ૨૦

બદલાની રહે આશા, દેતાં સંકોચ થાય જ્યાં,
અર્જુન! ગણી તું લેજે, એને રાજસી દાનમાં. ૨૧

દેશકાળ વગેરેનો કૈં વિચાર કર્યા વિના
-તુચ્છકારી, અવજ્ઞાથી, કુપાત્રે, દાન તામસી.” ૨૨

હવે વેદમાં ‘ઓમ્ તત્ સત્’નો જે ઉપયોગ આવે છે, તેનો અર્થ સમજાવે છે.

*** અર્થ ***

હરિગીત

“જે બ્રહ્મનો નિર્દેશ, ‘ઓમ્ તત્ સત્’ રૂપે છે વેદમાં,
તે, યજ્ઞ-દાન-તપાદિને, પ્રભુને સ્મરી કરવાં સદા;
એકાક્ષરી ‘ઓમ્’ બ્રહ્મ છે; ને ‘તત્’ તણો છે અર્થ ‘તે’,
કલ્યાણરૂપ જે સત્ય છે તે નિશ્ચયે ‘સત્’ જાણજે. ૨૩

તે એક સત્ય જ, એ જ છે, ને એ જ શુભ કરનાર છે,
એવા પ્રભુને રાખી સંમુખ, કર બધાં કર્તવ્યને;
વિસ્તાર એનો જે કરું તે ધ્યાન લેજે, અર્જુન!
જ્યાંજ્યાં થતું ‘સત્’ વ્યક્ત ત્યાં સદ્‌ભાવ, સાધુભાવ છે.’ ૨૪

ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી જે કર્મ-યજ્ઞ થાય, તેથી સાચી શ્રદ્ધા થાય. એવી શ્રદ્ધાથી થયેલું સૌ કૈં પવિત્ર જ છે. પણ શ્રદ્ધા વગરનું ને સમર્પણ વગરનું સારામાં સારું કામ પણ ધૂળ છે. આવી શ્રદ્ધા આમ શાસ્ત્રથી ચઢે.

*** ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ ***

અનુષ્ટુપ

“ભાવના એવી રાખીને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી
-યજ્ઞાદિ જે કરે, થાય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક તેહની. ૨૫

જાણતાં કે અજાણ્યેયે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી
-શિષ્ટાચાર થકી ભિન્ન કદી કાર્ય કરે કંઈ
-છતાં એને ન લાગે છે દોષ સ્હેજેય અર્જુન!
સર્વસ્વ કેમ કે અર્પે મને તે તેનું નિત્ય જ. ૨૬-૨૭

વિના અર્પણ-બુદ્ધિથી ક્રિયા જે કંઈ થાય છે,
શ્રદ્ધા વિનાની તે સર્વ, અસત્ તે પાર્થ! જાણજે.’ ૨૮

અધ્યાય ૧૮ મો

(મોક્ષસંન્યાસયોગ)

સંદેહો, શંકા આદિ જવાં કંઈ સહેલાં છે? આટલી બધી સમજૂતી છતાં પાર્થ (એટલે જિજ્ઞાસુ જીવ) પૂછે છે.

*** પ્રશ્ન ***

વિચાર્યું આટલું તોયે પાર્થના મનમાં હજી
-શંકા રહેલ છે, તેથી પૂછે કૃષ્ણને ફરી. ૧

આવેલ ચાલતો જે છે ‘સંન્યાસ’, તેથી તો ઘણો
- આ ‘સંન્યાસ’, ગીતા કેરો લાગે અર્જુનને જુદો. ૨

એને તો ‘ત્યાગ, સંન્યાસ, શું એ બે ચીજ છે જુદી?’
હૃદે લાગ્યાં કરે એવું; તેથી પૂછે ફરી ફરી. ૩

તેથી હવે શ્રીભગવાન એની શંકા પૂરેપૂરી નિવારવા કાજે અત્યાર સુધી ગવાયેલી આખી ગીતાનું દોહન આપી દે છે.

✻ ગીતાદોહન ✻

શંકા પાર્થ તણી ત્યારે નિવારે છે પૂરેપૂરી;
દોહન આખી ગીતાનું આપી દે એ સમે હરિ. ૪

શ્રીભગવાન કર્મ ત્રણ જાતનાં બતાવે છે. તજવાનાં, આપોઆપ થતાં હોય એવાં, ને કરવાં જ જોઈએ એવાં; અથવા કામ્ય, સ્વાભાવિક અને કર્તવ્ય.

✻ ત્રણ કર્મો ✻

"કૈં કર્મે કામના હોય; ઈચ્છા સંતોષવા કંઈ
-અનેક જાતના ધંધા મનુષ્યો જગ આદરે. ૫

કામ્ય કર્મો કહેવાયે, જે આવાં કર્મ તે સહુ
રખે એને કદી છંદે જોજે રે! ચઢી જાય તું. ૬

કરવા દેહની રક્ષા ખાવું, પીવું, પહેરવું,
શ્વાસોચ્છ્‌વાસ જ લેવાનું, સૂવું, બેસવું, ઊઠવું;
આવાં કર્મો જરૂરી છે, તે સ્વાભાવિક જાણજે,
આવાં કર્મો કર્યા વિના કોઈયે ના જીવી શકે. ૭-૮

અર્જુન! કર્મ જે ત્રીજાં પારમાર્થિક હોય છે,
આસક્તિ સઘળી છોડી તે તારે કરવાં ઘટે." ૯

આટલી ભૂમિકા પ્રથમ તૈયાર કરીને પછી શ્રીભગવાન 'સંન્યાસ' વિષે કહે છે.

✻ સંન્યાસ ✻

"સંન્યાસ એટલે જાણો ત્યાગ સૌ કામ્ય કર્મનો;
સૌ કર્મનો ફળ-ત્યાગ સાચો તે ત્યાગ જાણવો. ૧૦

'કર્મમાત્ર મહીં થોડો રહેલો છે જ દોષ ત્યાં'
કહેવાયે ભલે એમ; તોયે જે કર્મ યજ્ઞનાં
-સેવા ને દાન, ભક્તિનાં - ત્યાગવાં ન ઘટે કદા;
લાવીશ સંશયો ના તું એમાં તો દિલમાં જરા. ૧૧-૧૨

સમાઈ જાય છે કર્મ, દાન ને તપ યજ્ઞમાં
સમજી લે પૂરું એનો સંભવે ત્યાગ કો દી ના. ૧૩

કિંતુ આસક્તિ કે મોહ પરમાર્થે ન જોઈએ;
જામવા તે મહીં મેલ પૂરેપૂરો જ સંભવે." ૧૪

હવે ત્યાગના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે.

✻ ત્યાગના પ્રકાર ✻

"પ્રાપ્ત કર્મ તણો - મોહે કરેલો - ત્યાગ તામસી;
દેહને કષ્ટ આપીને કરેલો ત્યાગ રાજસી. ૧૫

'યજ્ઞ-કર્મ સદા ભાવે જોઈએ કરવાં ખરે'
-એવી જે ભાવનાથી ને ફલેચ્છા વિણ થાય જે;
-એ તો છે જ ખરો ત્યાગ પૂરો સાત્ત્વિક જાણજે,
અર્જુન! સર્વ કર્મોનો ત્યાગ તો નહિ શક્ય છે." ૧૬-૧૭

આટલાથી સંતોષ ન પામતાં ફળ-ત્યાગ ઉપર વિશેષ ભાર આપવા ફરીથી કહે છેઃ-

✻ ફળત્યાગ ✻

"કિંતુ ના યોગ્ય છે ત્યાગ કરવો કર્તવ્ય-કર્મનો,
સંપૂર્ણ ત્યાગ છે ઈષ્ટ બીજાં સૌ કામ્ય-કર્મનો. ૧૮

આવે તે ત્યાગીને ઊઠે શંકા ના મનમાં કદી;
હોય છે સર્વ કર્મોમાં ભાવના શુદ્ધ તેહની. ૧૯

સૌ કર્મનો ફળત્યાગ જેઓ પાર્થ! નહીં કરે,
સારાં માઠાં ફળો સર્વે તેને ભોગવવાં પડે. ૨૦

જકડાઈ રહે એવા બંધને તેથી પામર;
ફળત્યાગ કર્યો જેણે થાય છે મુક્ત-બંધન. ૨૧

સાચા તે ત્યાગમાંથી તો ગુણ ને શક્તિ, ભાવના-
જન્મે શાં આપમેળે તે! ત્યાગની શક્તિ જ્ઞાનદા. ૨૨

હૈયા-ઉમળકાથી જે થયેલા ત્યાગમાંથી તો-
ભાવના પ્રેરતી શ્રદ્ધા-શક્તિ અંતરમાં ઊગે. ૨૩

અપાર શાંતિ જન્મે છે ત્યાગમાંથી નિરંતરે
સહજ ભાવથી ત્યાગ થતાં શો જ્ઞાન-ભાવ રહે." ૨૪

ફળત્યાગીને કર્મ-બંધન થતાં નથી; તે તો મુક્ત જ છે.

✻ ફળત્યાગી ✻

"અપ્રિય કર્મનો દ્વેષ આસક્તિ પ્રિય કર્મની,
-સત્ત્વમાં સ્થિર ને ત્યાગી જે હોય, તેમને નથી. ૨૫

દેહધારી થકી શક્ય ત્યાગ ના સર્વ કર્મનો;
કર્મના ફળનો ત્યાગી સાચો તે ત્યાગી જાણવો. ૨૬

ના ગમે, કે ગમે એવાં, કે મિશ્ર કર્મનાં ફળો
-આસક્તને જ તે ચોંટે; મુક્ત છે ફળત્યાગી તો." ૨૭

જ્યાં સુધી અહંકાર રહે, ત્યાં સુધી ફળત્યાગ અશક્ય છે, તેથી 'અહંતાનો ત્યાગ કર' એવું બુદ્ધિની દલીલપૂર્વક શ્રીભગવાન અર્જુનને કહે છે.

* અહંતાનો ત્યાગ *

"કાં મોહ કર્મમાં રાખે? 'કર્તા' પોતે જ એવું તે
-અભિમાન જ મિથ્યા છે; પાર્થ! કાં સમજે ન તે? ૨૮
કર્મમાત્રની સિદ્ધિમાં પાંચ કારણ જાણ તું,
સાધન, સ્થાન ને કર્તા, ક્રિયા ને દૈવ પાંચમું. ૨૯
મનુષ્યે એમ જાણીને છોડવું અભિમાનને;
હુંપણું સર્વ છોડીને કર્મો સૌ કરવાં ઘટે." ૩૦

એવી રીતે અહંતા વગર કર્મ કરતાં, એવાં કર્મ એને બંધનકર્તા નથી, એટલે કે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ તેને મળે છે.

* નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ *

"કરંતાં કર્મ એ રીતે કરે, તોયે કરે ન તે;
કેમ કે કર્મ એને તો બાંધતું નથી કોઈયે. ૩૧
નિરભિમાની આવો જે શૂન્ય જેવો થયેલ છે,
હણે છતાં હણે ના તે; એવું અર્જુન! જાણજે. ૩૨

ઉપરનો શ્લોક સવિશેષ સમજૂતી માગી લે છે, કેમ કે નહિ તો તે બરાબર સમજાય એવો નથી.

* સમજૂતી *

'મનુષ્ય કોઈ જે એવો, તે હોવા શૂન્યવત્ છતાં
અલિપ્ત રહે કરી હિંસા'; એવો એનો ન અર્થ ત્યાં. ૩૩
હિંસા અને અહિંસાના ભેદથી પર ક્યાંય તે;
બન્ને પાસાં થકી મુક્ત વર્તને તે સદા વસે." ૩૪
કેમ કે સહજે હિંસા કરવાનું પ્રયોજન
-નિરભિમાનીને કૈંયે નથી; તે એવું ના કરે. ૩૫

એવા સંપૂર્ણ નિરભિમાની દ્વંદ્વાતીતને કોણ પારખી શકે? છતાં એનો પ્રતાપ ભારે છે.

* દ્વંદ્વાતીત *

"પારખી ના શકે લોક એવાને જગ-વર્તને;
અનુસરી શકે કેમ એને તો પછી લોક તે? ૩૫
છતાં શી સૂક્ષ્મ તે છાપ લોક-માનસમાં પડે;
જનો એવા પ્રભાવેથી કૈંક તો યોગ્ય આચરે." ૩૭

હવે કર્મની પ્રેરણા અને કર્મનાં અંગ ગણાવે છે.

* અંગો *

"કર્મની પ્રેરણામાં છે વસ્તુઓ ત્રણ, અર્જુન!
જ્ઞાન, જ્ઞેય, પરિજ્ઞાતા; કર્મનાં અંગ છે ત્રણ. ૩૮

ઇન્દ્રિયો, કર્મ ને કર્તા અંગો તે ત્રણ જાણજે;
'જ્ઞેય' તે 'કરવાનું જે' પાર્થ! તું એમ જાણજે. ૩૯
જ્ઞાન છે એની તે રીત; એને જે જાણનાર છે
-કહેવાયે 'પરિજ્ઞાતા', લક્ષ તે વાત રાખજે. ૪૦
પહેલાં પ્રેરણા થાય; થાય સૌ 'કર્મ' તે પછી-
'કરણ' ઇન્દ્રિયો તેમાં; 'ક્રિયા' જે કરીએ છીએ. ૪૧
ક્રિયા-કરનાર છે કર્તા; વિચારોમાંથી તેહના
-આચારો થાય સૌ કર્મે, સર્વેયે જનના જગે." ૪૨

કર્મને પ્રેરનાર જે જ્ઞાન ઉપર કહ્યું, તેના ત્રણ પ્રકાર હવે શ્રીભગવાન બતાવે છે.

* જ્ઞાનના પ્રકાર *

"આપણે પ્રાણીમાં સર્વે ભાવ એક જ જોઈએ,
એટલે કે બધું લાગે જુદું જુદું છતાં ઊંડે;
-ઉતરી જો તપાસો તો જણાયે તત્ત્વ એક જે
-એનું નામ કહેવાય સાત્ત્વિક જ્ઞાન પાર્થ! તે. ૪૩-૪૪
સાત્ત્વિક થકી જે ઊંધુ, એટલે સૌ જુદું જુદું
-દેખે ને સત્ય તે માને, રાજસી જ્ઞાન જાણ તે. ૪૫

કાંઈ ખબર ના જેની, ને કૈં કારણ ના છતાં
-સેળભેળ બધું લાગે, તામસી જ્ઞાન જાણ તે." ૪૬

જ્ઞાનના ત્રણ વિભાગની માફક કર્મના પણ ત્રણ ભેદ બતાવે છે.

* કર્મ *

"વિભાગ જ્ઞાનના જેમ, તેવું જ કર્મને વિષે
'રાગદ્વેષ, ફલેચ્છા જ્યાં નથી' સાત્ત્વિક કર્મ તે. ૪૭
છે અહંકાર, ભોગેચ્છા, 'કરું છું હું જ' એવું જ્યાં
-પ્રવૃત્તિ જેથી કૈં થાય રાજસી કર્મ જાણ તે. ૪૮
હિંસા, હાનિ, પરિણામ, જ્યાં શક્તિનો વિચાર ના;
થૈ મોહવશ જે થાયે તે કર્મ તામસી બધાં." ૪૯

કર્મ ઉપરથી કર્તા સમજાય, છતાં કર્તાના પ્રકાર જણાવે છે.

* કર્તા *

"હોય છે કર્મની જેમ કર્તા ત્રણ પ્રકારના;
કર્મ જાણ્યા પછી કર્તા જાણવો છે ન દુર્ઘટ. ૫૦

અહંતા, રાગ ના; જ્યાં છે ધૃતિ, ઉત્સાહ, સાહસ,
ને નથી હર્ષ ને શોક સારા માઠાં ફળો થકી;
એને સાત્ત્વિક કર્તા તું જાણજે મન, અર્જુન!
હવે રાજસી કર્તાનાં કહું સાંભળ લક્ષણ. ૫૧-૫૨

રાગ, હિંસા અને લોભ, એને સૌ હર્ષશોક છે;
કર્મફળની ઇચ્છાનું તો પછી પૂછવું જ શું? ૫૩

જે વ્યવસ્થા વિનાનો ને હઠીલો, શઠ, આળસુ,
ને સંસ્કાર વિનાનો જે તે દીર્ઘસૂત્ર તામસી.'' ૫૪

તે જ પ્રમાણે સુખ, બુદ્ધિ અને ધૃતિના ભેદ ઓળખી લેવા સારા. તેથી તે જણાવવા, પહેલાં બુદ્ધિ વિષે કહે છે.

''સુખ, બુદ્ધિ, ધૃતિ-એની જાતભાતો જુદી જુદી
-ઓળખી લેવી તે સારી; જણાવું તે તને બધી. ૫૫

નિવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિનો, કર્મનો ને અકર્મનો,
ભયાભય તણો પાર્થ! બંધ-મોક્ષાદિનો ઊંડો;
યોગ્ય ભેદ કરી જાણે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક જાણ તે,
સદા લેતો ર્‌હેજે તું આશ્રય એવી બુદ્ધિનો. ૫૬-૫૭

રાજસી બુદ્ધિ એ ભેદ કરવા જાય તે છતાં
-ઊલટો કે ઘણે ભાગે ખોટો ભેદ કરે જ ત્યાં. ૫૮

ઊલટું જ બધું દેખે તામસી બુદ્ધિ એવી જે;
અંધકારે છવાયેલી માને ધર્મ અધર્મને.'' ૫૯

ધૃતિને આધારે વિશ્વ ટકે છે. માટે પહેલાં તો ધૃતિનો અર્થ સમજાવે છે; પછી તેના ત્રણ ભેદ જણાવે છે.

* ધૃતિ *

''કૈં પણ જે ગ્રહી, તેને ર્‌હેવા વળગી શક્તિ તે
-ધારણા કે ધૃતિ; તેનો કહું ભેદ હવે તને.

એ શક્તિ તો બધામાં છે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં; ૬૦
જો તે ના હોય, આ વિશ્વ ટકે તો ક્ષણ વાર ના.

મન-પ્રાણેન્દ્રિયો કેરી જ્યાં ક્રિયા તણું સામ્ય છે ૬૧
-યોગની એકનિષ્ઠાથી; ધૃતિ સાત્ત્વિક માનજે.

ફળને ઇચ્છનારી જે, ધારે આસક્તિપૂર્વક ૬૨
-ધર્મ, કામ અને અર્થ, રાજસી ધૃતિ; અર્જુન!

જે ધૃતિ શોક, નિરાશા, નિદ્રા, ભય, મદાદિને ૬૩

-જનને છોડવા ના દે, તામસી ધૃતિ જાણજે.''

હવે સુખના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. ૬૪

* સુખના પ્રકાર *

''જેના અભ્યાસથી રાચે, દુઃખોનો જેથી અંત છે,
આરંભે ઝેર જેવું ને અંતે અમૃતરૂપ છે;
વળી પ્રસન્નતામાંથી જે આત્મજ્ઞાન ઉદ્‌ભવે,
તું એવા સુખને પાર્થ! સાત્ત્વિક સુખ જાણજે. ૬૫-૬૬

લાગે મીઠું, પરિણામે ઝેર જેવું થઈ પડે,
એવા તે સુખને પાર્થ! રાજસી સુખ માનજે. ૬૭

વિવેકબુદ્ધિથી તારી એનો ભેદ તપાસીને
-ચાલજે, શ્રેય ને પ્રેય જેમાં તારાં વસી રહે. ૬૮

નિદ્રા, આળસ ને મૂર્છા જેમાં કેવળ એ રહ્યાં
-તામસી જાણ, તે તાણે મોહે પ્‌હેલાંય, અંતમાં.'' ૬૯

આમ વસ્તુમાત્રના ત્રણ ભાગો પડી શકે. બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો પણ ત્રણ ગુણોના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે છે.

* વર્ણભેદ *

''વસ્તુમાત્ર તણા આમ ભાગ ત્રણ પડી શકે;
વિશ્વના પ્રકૃતિજન્ય કો ત્રિગુણોથી મુક્ત છે? ૭૦

ત્રણે ગુણો તણા પાર્થ! ઓછાવત્તાપણા લીધે-
બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણો પડ્યા જુદા જુદા ખરે. ૭૧

ક્ષમા, અનુભવ, જ્ઞાન, શમ, આસ્તિકતા, દમ,
સરળતા અને શૌચ, પવિત્રતા અને તપ. ૭૨

સ્વભાવજન્ય એ કર્મો, એ છે બ્રાહ્મણ-લક્ષણ;
પ્રવર્તેલાં રહે જેમાં તેને બ્રાહ્મણ જાણવો. ૭૩

રાજ્યકર્તાપણું, શૌર્ય, તેજ ને ધૃતિ, દક્ષતા;
યુદ્ધથી પડવું પાછું નહિ, દાન, ઉદારતા. ૭૪

સ્વભાવજન્ય છે કર્મો એ તો સૌ ક્ષત્રિયો તણાં;
રહે છે રત એમાં જે એને ક્ષત્રિય જાણવા. ૭૫

ખેતી, વેપાર, ગોરક્ષા વૈશ્યનાં કર્મ જાણ તે;
સેવા ને ચાકરીનાં છે શૂદ્રનાં કર્મ જાણજે. ૭૬

વર્ણભેદથી ગેરસમજૂત ન થાય માટે સ્પષ્ટતા કરવા શ્રીભગવાન કહે છે કે એ તો ગુણ-કર્મે ભેદ છે.

તેમ એક વર્ણના ગુણો બીજા વર્ણનો માનવી ન કેળવી શકે કે તેનામાં ન હોય એવું કંઈ નથી. વળી ઊંચાનીચાને તો સ્થાન જ નથી.

* સુમેળનો આદર્શ *

"અધિકાર નથી બીજા તણા કેળવવા ગુણો,
કે છે ના એકબીજામાં એક બીજા તણા ગુણો;
-એવો એનો નથી અર્થ; ઊંધું તું સમજે રખે!
ઓળખાય ગુણે કર્મે; વર્ણો તે થકી થાય છે. ૭૭-૭૮

ઓળખાય ગુણે કર્મે જો પ્રત્યેક જ વર્ણ આ,
તો તો એક-બીજા વચ્ચે દ્વેષભાવ જ થાય ના. ૭૯

ને હાનિ જે કરે એવી હરિફાઈ ન થાય ત્યાં;
ઊંચાનીચા તણી આમાં ભાવનાને જ સ્થાન ના. ૮૦

સ્વભાવજન્ય કર્મો જીવન-સિદ્ધિ મેળવવા માટે કરવાં જોઈએ.

* સ્વભાવજન્ય કર્મ *

"કિંતુ સતત પોતાના સ્વભાવ જેમ કર્મ જે
-કરે, જાણી પ્રભુ-ભક્તિ રાખી નિષ્કામ ભાવના;

કર્મો એવી રીતે થાતાં મોક્ષનો અધિકારી તે
-થાય છે જ વિના શંકા નિશ્ચે અર્જુન! માનજે. ૮૧-૮૨

તેથી જ તો કહ્યું છે કે 'સ્વધર્મ આચરો સદા
-પરધર્મ ભલેને હો સહેલો દીસતો છતાં. ૮૩

અને સ્વધર્મ છો દીસે નિર્માલ્ય દોષયુક્ત ને
-તોયે અનુસરો એને; એમાં સૌ શ્રેય-પ્રેય છે.' ૮૪

સ્વભાવજન્ય કર્મો જે શકે નિષ્પાપ હોઈ તે;
કેમ કે તે મહીં પાર્થ! અનાસક્તિ રહી શકે. ૮૫

કરવા બીજું કાંઈયે ઇચ્છા તે કરવા મહીં
-કામના આવી જાયે છે; એ તું અર્જુન! જાણજે." ૮૬

આમ તો કર્મમાત્રમાં કંઈક દોષ તો સંભવે જ છે. તેથી કેમ કરવાથી દોષ ન લાગે તે કહે છે.

* કુશળ કર્મ *

"ધુમાડો બાકી અગ્નિને જરાતરાય છાવરે;
કર્મમાત્ર મહીં દોષ તેમ તો સંભવે જ છે. ૮૭

ફલેચ્છા વિણ જે થાયે સહજ, પ્રાપ્ત, કર્મ જો,
તો એ કર્મ તણો દોષ એમાં લાગે ન કાંઈયે." ૮૮

આવી રીતનાં કર્મ કરનાર યોગીનાં લક્ષણો વળી પાછા શ્રીભગવાન વર્ણવે છે. એ બધા પાછળ હેતુ એક જ છે : 'હે અર્જુન! તું યોગી થા.'

* યોગીનાં લક્ષણો *

"અને આ રીતથી જે કો સ્વધર્મ આચરી નિત,
-થયેલો છે પૂરો શુદ્ધ, વશ જેણે કર્યું મન. ૮૯

વિષયો પાંચ છોડ્યા છે, જીત્યા રાગદ્વેષને
અને એકાંતવાસી જે અંતર્ધ્યાન રહી શકે. ૯૦

અલ્પાહારે વશે રાખે વાણી, શરીર, માનસ;
જેને ઈશ્વરનું ધ્યાન રહ્યાં કરે નિરંતર. ૯૧

પરિગ્રહ, અહંકાર, કામક્રોધાદિને ત્યજે,
છે બ્રહ્મભાવ ને શાંતિ પામવા યોગ્ય યોગી તે. ૯૨

સમભાવે બધા પ્રત્યે રહે આવો મનુષ્ય તે
ન ધરે હર્ષ કે શોક સુખદુઃખાદિ ના ગણે. ૯૩

ઈશ્વરી તત્ત્વ તે જાણે, લગ્ન ઈશ્વરમાં થતો;
પ્રભુનો આશરો લે, ને પદ અમૃત પામતો." ૯૪

ઉપર લખ્યું તેમ શ્રીભગવાનનો હેતુ અર્જુન યોગી થાય એ હોવાથી અર્જુનને સીધેસીધું કહે છે.

* અર્જુનને આદેશ *

તેથી કૃષ્ણ કહે છે કે - "સૂણ હે દક્ષ અર્જુન!
મને સર્વસ્વ અર્પી દે; મારામાં થા પરાયણ. ૯૫

વિવેક-બુદ્ધિનો લૈને આશ્રય, તુજ ચિત્તને
-જઈને ખૂંપી યજ્ઞાર્થે મારામાં તું પરોવી દે. ૯૬

વટી જાશે કર્યે એમ તારી વિટંબણા બધી;
પછી નિશ્ચિંતતા દૈવી તું અનુભવશે નકી. ૯૭

કિંતુ જો હુંપણું રાખી મારું સાંભળશે નહીં,
વિનાશ પામશે તો તું જીવને સર્વ વાતથી." ૯૮

આ બધું લંબાણ છોડીને ટૂંકી ને ટચ વાત હવે શ્રીભગવાન કરે છે.

✻ શરણભાવ ✻

"સો વાતની તને એક કહું છું વાત ધ્યાન લે;
સૌ ધર્મનો કરી ત્યાગ મારું જ શરણ તું લે. ૯૯
એટલાથી જ તારો છે બેડો પાર તું જાણજે;
હું તને સર્વ પાપોથી મુક્તિ આપીશ નિશ્ચયે." ૧૦૦

પણ ધર્મ શું અને ધર્મનો ત્યાગ એટલે શું તે સમજાવવું જ જોઈએ.

✻ ધર્મનો અર્થ ✻

"પરંતુ ધર્મનો અર્થ શો છે તે જાણવો ઘટે;
એ જાણ્યા વિણ તું ઊંધું મારશે નક્કી જાણજે. ૧૦૧
કહ્યું છે મેં તને 'પાળ તારો ક્ષત્રિય ધર્મ ને
પાળજે કુળનો ધર્મ કુટુંબીજનનોય ને.' ૧૦૨
ટૂંકમાં પ્રાપ્ત તે ધર્મ સર્વ તો પાળવા ઘટે;
એનો જો તું કરે ત્યાગ વસમી વાત થાય તે. ૧૦૩
જે ત્યાગ કરવાનો હું કહું છું તે બીજો જ છે;
એ વિષે કાંઈ સંદેહ મનમાં રાખ ના હવે. ૧૦૪

સંકલ્પ ને વિકલ્પ એ મનના ધર્મ જાણજે;
એ ધર્મ ત્યાગીને વાળ મારામાં મનને હવે. ૧૦૫
ઇન્દ્રિયોનો જ છે ધર્મ બહિર્મુખી થવાપણો
અંતર્મુખ રહે, તેવું કર યત્ન કરી ઘણો. ૧૦૬
જીવસ્વભાવવાળી જે બુદ્ધિના નિર્ણયો ઘણા
-આડફંટે લઈ જાય તેમને ત્યજવા બધા. ૧૦૭
મનાદિ કરણો કેરા સૌ પ્રાકૃતિક ધર્મને
-પૂરેપૂરા ત્યજી દૈને શરણે મુજ આવજે. ૧૦૮
જીવપણા તણા ધર્મો, ટૂંકમાં, છોડી દે બધા;
શરણું મારું તો યોગ્ય ને પૂરું તું લઈ શકે." ૧૦૯

આવી રીતે શરણભાવ પામવા માટે લગની પણ જરૂરની છે.

✻ લગની ✻

"લગાડ લગની મારી, થઈ જા મુજ ભક્ત તું;
મારે અર્થે કરી યજ્ઞો મુજને નમ નિત્ય તું. ૧૧૦
કરજે સર્વ ભાવોથી, થૈ નિરાસક્ત, ચિંત્વન;
એટલે પાપથી મુક્ત થશે નિશ્ચય અર્જુન!" ૧૧૧

આ પરમ ગૂઢ અને પરમ કલ્યાણકારી જ્ઞાન કંઈ જેની તેની આગળ ઓકી ન કઢાય; નહિ તો એનો દુરુપયોગ થાય.

✻ અધિકારીને જ ✻

"તપસ્વી જે નથી ને જે ભક્ત છે નહિ, અર્જુન!
સાંભળવા તણી ઇચ્છા નથી જેને કશી મન. ૧૧૨
કરે છે દ્વેષ મારો જે એને ક્હેવું નહીં કદી
-મારું આ ગુહ્ય જે જ્ઞાન તને મારો કહ્યું ગણી. ૧૧૩
કિંતુ પરમ આ ગુહ્ય દેશે જે મુજ ભક્ત તે,
ને ભક્તિ કરીને મારી અવશ્ય પામશે મને." ૧૧૪

શ્રીભગવાન અર્જુન પર એવા પરમકૃપાળુ છે ને પ્રેમભાવભર્યા છે કે અર્જુન સ્પષ્ટપણે હા ન પાડે, ત્યાં સુધી સંતોષાતા નથી.

✻ કૃષ્ણની ઉત્કંઠા ✻

"એકાગ્ર ચિત્તથી આ સૌ સાંભળ્યું શું બધુંય તેં?
થયેલો મોહ અજ્ઞાને નાશ પામ્યો બધોય કે?" ૧૧૫

પણ હવે અર્જુન પણ સંદેહમુક્ત થયો છે.

✻ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ✻

ત્યારે અર્જુન બોલ્યા કે, "આપને સાંભળ્યા પછી
-આપમાંભક્તિજાગ્યાથીટળ્યોમોહ, 'સ્મૃતિ'મળી. ૧૧૬
નષ્ટ મોહ થયો સર્વ મેળવી છે 'સ્મૃતિ' હવે-
પ્રભુ તવ કૃપાએથી પામ્યો શી જાગૃતિ હૃદે! ૧૧૭
અંતરસ્થ રહેલી જે શક્તિ દિવ્ય સનાતન;
ચેતનાત્મક સ્ફુરંતી લેખે 'સ્મૃતિ' મહાજન. ૧૧૮
ગયો સંદેહ સૌ મારો; તારાં સૌ વચનો હવે
-પ્રેમભાવે ઉતારીશ વર્તને પ્રભુ! નિશ્ચયે." ૧૧૯

આ બધો સંવાદ ને પ્રસંગ ધૃતરાષ્ટ્રને ઘેર બેઠાં બેઠાં દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોનાર, સંજય, હવે ઉપસંહારમાં અમર વાક્યો કહે છે.

✻ ઉપસંહાર ✻

દિવ્ય દૃષ્ટિ થકી જોઈ, સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને
-આ સંવાદ કહ્યો ને એ ઉપસંહારમાં કહે : ૧૨૦

"જ્યાં યોગેશ્વર છે કૃષ્ણ, જ્યાં ધનુર્ધર પાર્થ છે,
ત્યાં જ વિજય-શ્રી છે ને ઐશ્વર્ય સર્વ ત્યાં જ છે." ૧૨૧

અંતમાં તો સર્વ કંઈ શ્રીભગવાનને ચરણે જ અર્પણ થાય.

* સમર્પણ *

(અનુષ્ટુપ)

ઊતર્યો ભાવ ગીતાનો જે આ ગુર્જરી વાણીમાં-
જેની કૃપા થકી તેને પદે અર્પણ સર્વ આ. ૧૨૨

આમ ઉપનિષદ્, બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્ર-સ્વરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદમાં અઢારેય અધ્યાયનું ગુજરાતી પદ્યમાં સ્પષ્ટીકરણ પૂરું થયું.

* મનાષ્ટક - શું મન 'ચંચળ' છે? *

'મન ચંચળ છે' એવું જે તે કોઈ વદ્યાં કરે;
કિંતુ જ્યાં જ્યાં ઊંડો સ્વાર્થ એકાગ્ર મન ત્યાં રહે. ૧

મનનો દોષ જે કાઢે પોતાને જાણતા ન તે;
લગની લાગી ના પાકી એકાગ્ર તેથી રૂહે ન તે. ૨

(હરિગીત)

'ઊંડી ગરજ, રસ, લગની ને જ્યાં સ્વાર્થ પાકો હોય છે,
ત્યાં આપમેળે મન રહે એકાગ્ર' આવે અનુભવે. ૩

(અનુષ્ટુપ)

ધ્યેય જે દિલમાં ધાર્યું તેને સાકાર પામવા,
'મૃત્યુ આવે ભલે' એવો જેનો નિશ્ચય હોય જ્યાં;
મુશ્કેલી, વિઘ્ન, આપત્તિ આવે બાધા અનેક છો,
તોયે જે વળગેલો રૂહે ધ્યેયે, એકાગ્ર તે થતો. ૪

પૂરેપૂરો દિલે સ્વાર્થ લાગ્યો હોય ખરેખરો,
તે વિષે મન તેવાનું એકાગ્ર આપમેળે તો. ૫

ધ્યેયને પામવા કાજે જેને તત્પરતા હૃદે-
તીવ્રમાં તીવ્ર લાગેલી, મન એકાગ્ર રૂહે ખરે. ૬

ઉત્કટ દિલમાં લાગેલી તાલાવેલી ખરેખરી,
ધ્યેયને પામવા જેને એકાગ્ર મન ત્યાં સહી. ૭

ચંચળ મન જ્યાં રૂહે ત્યાં જાણવું મનનો ખરો-
પૂરો ના સ્વાર્થ લાગ્યો છે, રસાયું મન છે ન તો. ૮

-મોટા

* આહાર વિષે *

(અનુષ્ટુપ)

જીવન-સિદ્ધિના કર્મે આહાર શુદ્ધ, સાત્ત્વિક-
જેટલો ખપનો, તેથી જિજ્ઞાસા તીવ્ર ઉત્તમ. ૧

ના એકસરખો હોઈ શકે આહાર કોઈનો;
ક્યાંથી શ્રમજીવી લોક તેવો આહાર લૈ શકે? ૨

તો શું મહેનતુ લોક પ્રભુ ના મેળવી શકે?
પ્રસિદ્ધ કેટલાયે તે ભક્ત-જ્ઞાની થયા જગે. ૩

તેથી મહત્ત્વનો સૌથી આહાર ના ખરેખરો,
ઉત્કટ તીવ્ર જિજ્ઞાસા સાધ્યે શી અનિવાર્ય છે. ૪

-મોટા

* દિલનો ભાવ શો મુખ્ય, થવા જ્ઞાન, મહત્ત્વનો ! *

(અનુષ્ટુપ)

જ્ઞાનનું યોગ્ય તો પાત્ર ધર્મરાજા પૂરા હતા,
છતાં અર્જુનને આપ્યો શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાન-બોધ કાં? ૧

સત્યના આગ્રહી પાક્કા જીવનના ચરણે હતા,
જ્ઞાન-બોધની ભૂમિકા તેમના જીવને તદા. ૨

ધર્મરાજા ન કાં પામ્યા જ્ઞાનબોધ શ્રીકૃષ્ણથી?
પ્રશ્ન એવો ઊઠે હૈયે જિજ્ઞાસુ દિલ આપથી. ૩

અર્જુન ધર્મરાજાની ભૂમિકા મધ્ય પ્રશ્ન તે-
અર્જુનને ઊંડો ભાવ પ્રભુની સાથ શો હૃદે! ૪

શ્રીકૃષ્ણ સાથ સંબંધ સખાભાવ તણો દિલે;
ગોઠડી પાકી મૈત્રીની બંને વચ્ચે પરસ્પરે. ૫

ચેતના સાથ સંબંધ હૈયેહૈયા તણો થવો
-જીવતો જાગતો ઊંડો જ્ઞાન કાજે જરૂરનો. ૬

સત્યના વ્રતમાં પાકા પૂરેપૂરા ભલે હશો;
કિંતુ તે સાથ સંબંધ યોગ્ય પ્રભુ થકી થવો. ૭

સત્યના પાલને જાગે અહમ્ કદીક દિલમાં;
પ્રભુના પ્રેમસંબંધે જાગે ભક્તિની નમ્રતા. ૮

કોઈ પ્રકારથી નાતો હો પ્રભુ સાથ દિલમાં;
એવો સંબંધ હૈયાનો યોગ્ય શો જ્ઞાન બોધવા! ૯

દિલદિલ તણો નાતો હૈયાં એક બનાવતો;
એકબીજા વિષે બંને દિલ ઓગળી જાય તો. ૧૦

સખા સંબંધનો ભાવ શો પરસ્પર જામતાં!
પરસ્પર તણું દિલ કેવું રહ્યાં કરે તદા! ૧૧

ચેતના સાથ સંબંધ ગમે તે કોઈ રીતથી,
-બંધાઈ જાય જો યોગ્ય પામે તો જ્ઞાન આપથી. ૧૨

એવા સંબંધમાં ક્યાંયે અહમ્ ના ડોકિયાં કરે;
જ્ઞાનબોધની ભૂમિકા તો આપમેળે પાકશે. ૧૩

કેવો અર્જુનનો ભાવ સંબંધ પ્રભુદિલથી;
જાગેલો દિલમાં હૈયે, નાતો શો ભાવ ભાવથી! ૧૪

હૈયેહૈયા તણો ભાવ કેવાં તે પરિણામને-
જીવને નીપજાવે છે! જોઈ લેવું અનુભવે. ૧૫

સખાનું દિલ દોડે છે શા પરસ્પર સંકટે!
થવા સંકટથી મુક્ત પોતે કેવો મથ્યાં કરે! ૧૬

હૈયેહૈયા તણો ભાવ અનુસંધાન પ્રેરતો;
બન્નેને તે કરે એક ભાવથી ભાવ જાગતો. ૧૭

ભાવથી ભાવ શો પ્રેરે ભાવ-ધોધ પરસ્પરે!
આકર્ષણ તણી ઉષ્મા ભાવ પ્રેરે નિરંતરે. ૧૮

ભાવની ગાઢતા હૈયે એકતા શી પરસ્પરે!
જ્ઞાન-સંબંધ શો ભાવ મેળે ચેતાવતો હૃદે! ૧૯

દિલનો ભાવ શો મુખ્ય થવા જ્ઞાન મહત્ત્વનો;
ભાવ અર્જુનનો હૈયે પ્રભુની સાથ તે હતો. ૨૦

તેથી અર્જુનને દીધું પ્રભુએ દિવ્ય દર્શન;
શંકા મોહ તણાં મૂળ ટળ્યાં શાં સર્વ તત્ક્ષણ. ૨૧

-મોટા

* રમે જે નિત્ય મારામાં ઉતારું પાર તેહને *

"આધાર આશ્રયે મારે રહી જે કર્મ આચરે,
પાપ તેનાં નિવારું છું તેમાં સંશય ના ખરે. ૧

મુજ-પ્રીત્યર્થ જે કર્મ અંતરે ધારીને મને-
આચર્યાં કરતો રે' છે, ના છે બંધન એહને. ૨

મારામાં ચિત્ત પ્રોઈને મારામાં દૃઢ રૈ' હૃદે-
ધરીને લક્ષ ભક્તિથી કરે જે કર્મ તે તરે. ૩

આશરો મુજ જે લે છે, મને સંભારતો રહે,
રમે જે નિત્ય મારામાં ઉતારું પાર તેહને. ૪

ભજ્યા જે કરશે હૈયે પળે પળે મને ઊંડું,
તેને મારો કરીને શો બનાવી દાસ હું લઉં! ૫

જેમાં તેમાં મને હૈયે જોયાં પ્રેમથી જે કરે,
પોતાના ભક્ત તેવાને બનાવી ચાંપું છું હૃદે. ૬

મને સ્મર્યા કરી ભાવે, મને છે ભજતો રહે,
મને તે પામતો નિશ્ચે, મારું વચન છે ખરે." ૭

-મોટા

* આરતી *

ૐ શરણચરણ લેજો, પ્રભુ શરણચરણ લેજો,
પતિત ઉગારી લેજો (૨) કર ગ્રહી ઉર લેજો....ૐ શરણ

મન વાણીના ભાવો, કર્મ વિષે ઊતરો, પ્રભુ (૨)
મન વાણીને દિલને (૨) કૃપાથી એક કરો....ૐ શરણ

સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્‌ભાવ ઊગો, પ્રભુ (૨)
છો અપમાન થયાં હો (૨) ત્યાંયે ભાવ બઢો....ૐ શરણ

નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરવા, પ્રભુ (૨)
પ્રભુકૃપાથી મથાજો (૨) ચરણશરણ ગ્રહવા....ૐ શરણ

મનના સકળ વિકારો, પ્રાણ તણી વૃત્તિ, પ્રભુ (૨)
બુદ્ધિ તણી સૌ શંકા (૨) ચરણકમળ ગળજો....ૐ શરણ

જેવાં દિલ હોઈએ પ્રભુ, તેવાં દેખાવા પ્રભુ (૨)
મતિ મુજબ ખુલ્લી રે'જો (૨) સ્પષ્ટ જ પરખાવા....ૐ શરણ

દિલમાં કંઈક ભર્યું હો, તે થકી બીજું ઊલટું, પ્રભુ (૨)
કદી પણ મુજથી ન બનજો (૨) એવી મતિ દેજો. ...ૐ શરણ

જ્યાં જ્યાં ગુણ ને ભાવ, દિલ ત્યાં મુજ ઠરજો, પ્રભુ (૨)
ગુણ ને ભાવની ભક્તિ (૨) દિલ મુજ સંચરજો. ...ૐ શરણ

મન, મતિ, પ્રાણ પ્રભુ! તુજ ભાવ થકી ગળજો, પ્રભુ (૨)
દિલમાં તુજ ભક્તિની (૨) છોળો ઊછળજો. ...ૐ શરણ

- મોટા

✻ હરિ:ૐ ✻

ઓ ઈશ્વર! ભજીએ તને, મોટું છે તુજ નામ,
ગુણ તારા નિત ગાઈએ, થાય અમારાં કામ.

હેત લાવી હસાવ તું, સદા રાખ દિલ સાફ,
ભૂલ કદી કરીએ અમે, તો પ્રભુ! કરજો માફ.

શ્રી સદ્‌ગુરુ દેવ કી જય

વહાલા મોટા! ૐ